

Σ. ΠΑΠΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ

Δοκίμια Ιστορίας των Θρησκειών

Β' ΕΚΔΟΣΗ

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΓΡΑΜΜΑΤΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

ΟΙ ΝΕΕΣ ΘΡΗΣΚΕΙΕΣ

‘Ιστορική επισκόπηση καί συστηματική θεώρηση

Ο ὅρος «νέες θρησκείες», τόν ὅποιο διαλέξαμε προκειμένου νά περιγράψουμε τό θέμα πού θά μᾶς ἀπασχολήσει, εἶναι ἕνας ἀπό τούς πολλούς πού χρησιμοποιοῦνται γι’ αὐτό. Μαζί μέ τόν ὅρο «ἐναλλακτικές θρησκείες»⁸⁶ ἔχει τελευταῖα ἀντικαταστήσει καί μάλιστα ἐκτοπίζει ἄλλους, πού χρησιμοποιοῦντο παλαιότερα, ὅπως «λατρεῖες» ἢ «σέκτες». Καί στήν τελευταία αὐτή περίπτωση, πάλι ὁ ἕνας ἀπό τούς δύο, δηλαδή ὁ ὅρος «λατρεῖες» (cults), εἶχε ἐκτοπίζει τόν ἄλλο (sects) καί ἐπικρατῇ-σει γιά πολύ καιρό.

Δέν μπορούμε ὥστόσο νά μήν παρατηρήσουμε ὅτι τό πέρασμα ἀπό τό «λατρεῖες» στό «νέες» ἢ «ἐναλλακτικές θρησκείες» ἀντικατοπτρίζει μιᾶ ἀλλαγὴ, τόσο στήν ἀντίληψη σχετικά μ’ αὐτές, ὅσο καί σ’ αὐτές τίς ἴδιες. Τό «λατρεῖες» περιεῖχε κάποιον ὑποτιμητικό τόνο, καθὼς χρησιμοποιεῖτο ἐλλείψει ἄλλου, προσφορότερου χαρακτηρισμοῦ, γιά ὅλα ἐκεῖνα τά θρησκευτικά μορφώματα πού δέ χῶραγαν ἢ περισσεύαν («residual catego-

86. Μετάφραση τοῦ «Alternative Religions». Χρήση του βλ. π.χ. στόν J. Gordon Melton, «Modern Alternative Religions in the West»: *A Handbook of Living Religions*, ἐκδ. John R. Hinnels, Penguin 1984, σ. 455-474.

ry») από τό χώρο πού κάλυπτε τό τυπολογικό δίπτυχο «ἐκκλησία»-«σέκτα»⁸⁷.

Ἡ χρήση αὐτῆ ἀντικατοπτρίζεται στὸν ἐξῆς ὀρισμός: «Λατρεία εἶναι ὅποιαδήποτε μειονοτικὴ θρησκευτικὴ ὁμάδα, τῆς ὁποίας οἱ πρωταρχικὲς ἰδεολογικὲς ρίζες βρίσκονται ὄχι στὶς θρησκευτικὲς παραδόσεις, τίς ὁποῖες ὑποστηρίζουν οἱ θρησκευτικὲς ὁμάδες, στὶς ὁποῖες ἀνήκει ἡ πλειονότητα μιᾶς δεδομένης κοινωνίας, ἀλλὰ ἄλλου»⁸⁸. Ἡ διαφορὰ λαμβάνεται βέβαια ὑπόψη καὶ διατηρεῖται στὸν ὅρο «ἐναλλακτικὲς», ἀλλὰ ἐξίσου καὶ ἴσως περισσότερο λαμβάνεται ὑπόψη σ' αὐτόν τὸν ὀρισμὸ ὁ βαθμὸς ἐπικράτησης καὶ τό μέγεθος.

Ἡ ἀλλαγὴ, γιὰ τὴν ὁποία μιλήσαμε παραπάνω, ἀφορᾷ ἀκριβῶς αὐτὲς τίς δύο παραμέτρους: τό βαθμὸ ἐπικράτησης καὶ τό μέγεθος. Αὐτὴ φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε ὁ κύριος λόγος, ἐξαιτίας τοῦ ὁποίου ὁ μᾶλλον ὑποτιμητικὰ καὶ μέ μειονοτικὴ σημασία

87. Βλ. Philip Hammond, «Cults and Civil Religion in Today's World», στὸ Frank Whaling (ed.), *Religion in Today's World*, T. & T. Clark, Edinburgh 1987, σ. 113. Προερχόμενος ἀπὸ τό λατινικὸ «cultus» («φροντίδα», «καλλιέργεια»), καὶ ἔχοντας ὡς πρώτη σημασία ἐκείνη τῶν παντοειδῶν τελετουργικῶν δραστηριοτήτων, ἐπειδὴ ἀρχικὰ θεωρήθηκε ὅτι ὁ παραπάνω χώρος καλυπτόταν στὴ Δύση ἀπὸ τό παραπάνω δίπτυχο, χρησιμοποιήθηκε, ἄσχετα πρὸς τό σημασιολογικὸ του περιεχόμενο, γιὰ νὰ σημαίνει τίς μηδυντικές, κυρίως τίς ἐξ ἀνατολῶν προερχόμενες θρησκείες. Σχεδόν, δηλαδή, ἐναλλάξ μέ τὸν ὅρο «ἀνατολικὲς θρησκείες». Ἐπειδὴ ὥστόσο στὰ πλαίσια τῶν «λατρειῶν» ἐμφανίζονταν καὶ θρησκευτικὰ μορφώματα προερχόμενα καὶ ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς τοῦ πλανήτη, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ Δύση, ὁ ὅρος ἔφτασε – καὶ πάλι σὲ ἀναντιστοιχία πρὸς τό σημασιολογικὸ του περιεχόμενο – νὰ σημαίνει ὅτιδήποτε διαφορετικὸ ἀπὸ τό θρησκευτικὰ ἐπικρατοῦν, ὅτιδήποτε, μάλιστα, μειονοτικὸ (Στὸ ἴδιο, σ. 113).

88. Τὸν ὀρισμὸ αὐτόν, πού ἀνήκει στοὺς Stark, Rodney καὶ W.S. Bainbridge, *The Future of Religion*, Berkeley and Los Angeles, Un. of California Press, 1985, μεταφέρει ὁ Philip Hammond, ὁ.π., σ. 114.

χρησιμοποιούμενος ὅρος «λατρεῖες» ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ ἐκείνων τῶν «νέων» ἢ «ἐναλλακτικῶν θρησκειῶν»⁸⁹. Μέσα σέ λίγες δεκαετίες ἀφότου ἐμφανίσθηκαν, οἱ «λατρεῖες» πέρασαν ἀπὸ τὸ μειονοτικό περιθώριο στοῦ ἐπίπεδο τῶν μεγάλων ἀριθμῶν καὶ προχωροῦν γιὰ νὰ καταλάβουν ὡς σύνολο, στίς ἐπόμενες δεκαετίες, τὴ θέση τοῦ πλειονοτικά ὑπερισχύοντος.

Μοιάζει μέ τίς ἀλλαγές ἐκεῖνες πού παρατηροῦμε στή φύση κατὰ τὰ γυρίσματα τῶν ἐποχῶν. Σιγά-σιγά, ἀνεπαίσθητα, οἱ πράσινες πλαγιές στίζονται ἀπὸ λογιῆς-λογιῆς χρώματα. Ὡσπου τελικά, μέσα στήν παρδαλή γιορτή, τίποτε πιά δέ θυμίζει τὴν πρῶν ἡμιτονοχρωμία. Ἡ, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε μιὰ πὸ δραματικὴ εἰκόνα, μοιάζει μέ πόλη πού κατακτιήθηκε νύχτα, σπíti μέ σπíti. Ὅσοι, κοιμώμενοι, δέν πῆραν εἶδηση τί συνέβη, τὸ πρῶι βλέπουν ἄλλες σημαῖες νὰ κυματίζουν γύρω τους στὰ περισσότερα σπítια. Ἡ πόλη εἶναι πιά ἄλλη.

Πραγματικά, ἡ γλώσσα τῶν ἀριθμῶν εἶναι ἀδυσώπητη: «Ἄν καὶ δέ διαθέτουμε ἀξιόπιστες στατιστικές, ἡ πελατεία τῶν μεταπολεμικῶν νέων θρησκειῶν πρέπει νὰ ὑπολογίζεται σέ ἑκατομμύρια μᾶλλον παρὰ σέ χιλιάδες»⁹⁰. Κατὰ μιὰ ἀπογραφή τῆς *World Christian Encyclopedia* στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ ὀγδόντα, ὁ τότε ἀριθμὸς βρισκόταν κάπου στὰ ἐνενήντα ἑξὶ ἑκατομμύρια ὁπαδούς μέ προοπτικὴ «κατὰ τὸ ἔτος 2000 νὰ πλησιάζουν σέ ἀριθμούς τοὺς πιστοὺς τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας»⁹¹. Μ' αὐτόν τόν τρόπο ἡ πρῶν ἐπικρατοῦσα θρησκεία μειώνεται ἡ ἴδια.

89. «Τελευταῖα, σάν ἀνταπόκριση στή γρήγορη αὐξηση τῶν ἐναλλακτικῶν θρησκειῶν στή διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ '70, μιὰ καινούργια ὁμάδα ἐπιστημόνων ἔχει ἐμφανισθεῖ, πού βλέπει τίς ἐναλλακτικές ὡς "νέες" θρησκείες...»: J. Gordon Melton, ὁ.π., σ. 455.

90. Peter Clarke, «New Religious Movements-Introduction», στοῦ *The World's Religions*, ἔκδ. Stewart Sutherland κ.ἄ., Routledge 1988, σ. 907.

91. John Coleman, «Editorial», περιοδ. *Concilium*, ἀρ. 161 (1/1983), σ. VII.

Ἡ παλιά εἰκόνα τοῦ ἐπικρατοῦντος καί τοῦ περιθωριακοῦ ἔχει ἀλλάξει. Ἐχει ἀντικατασταθεῖ ἀπό ἐκείνη, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ἡ πρώην κύρια θρησκεία ἀποτελεῖ μιὰ μόνο ἀπό τίς κουκίδες πού συνθέτουν ἕναν πολύχρωμο πίνακα. Ἴσως ἀκόμα τή μεγαλύτερη. Ἄν ὥστόσο τά πράγματα συνεχίσουν νά κινούνται μέ τούς σημερινούς ρυθμούς, αὐτή ἡ διαφορά μεγέθους δέ θά διαρκέσει πολύ.

Πρώην ἐπικρατοῦσα θρησκεία εἶναι βέβαια ἡ χριστιανική. Ἄν κάποτε οἱ ἀσχολούμενοι μέ τά δυτικά θρησκευτικά πράγματα ἔβλεπαν τήν ἄφιξη μιᾶς μετα-χριστιανικῆς ἐποχῆς, στήν ὁποία τή θέση τῆς χριστιανικῆς πίστεως θά εἶχαν καταλάβει ἡ ἐκκοσμίκευση καί ἡ ἀδιαφορία, τό φαινόμενο τῆς ἔξαρσης τῶν νέων θρησκείων πού ἀκολούθησε αὐτή τή φάση διέβρωσε ἀκόμα περισσότερο τή χριστιανοσύνη καί κλόνισε τή «χριστιανική ἡγεμονία»⁹². Ἀπό ἄποψη μεγέθους καί κυριαρχίας ἡ κατάσταση μπορεῖ νά περιγραφεῖ ὡς μιὰ ἀντιστροφή τῶν πραγμάτων. Πρόκειται γιά μιὰ ἀντικατάσταση τῆς «χριστιανικῆς ἡγεμονίας» ἀπό τή νεοθρησκευτική ἡγεμονία.

Ὡστόσο ἡ ἀντικατάσταση δέν ἀφορᾷ μόνο στά μεγέθη καί στίς ἀριθμητικές ἡγεμονίες. Κάτι σπουδαιότερο καί σοβαρότερο, ἄν καί μή μετρήσιμο, ἀλλάζει καί ἀντικαθίσταται: μιὰ «νέα θρησκευτική συνείδηση», ὅπως ἔχει περιγραφεῖ τό πράγμα⁹³, ἀντικαθιστᾷ, συνολικά πλέον, τήν παλιά. Ἐκεῖνοι πού θέλησαν μέ τόν ὅρο αὐτό νά περιγράψουν τή νέα κατάσταση δέ χρησιμοποίησαν τόν ἐνικό χωρίς λόγο. Διεῖδαν πίσω ἀπό τίς πολλές νέες θρησκείες μιὰ κοινή παράμετρο, ἕναν κοινό ἢ τουλάχιστον ἐπι-

92. J. Gordon Melton, ὁ.π., σ. 470.

93. Βλ. Charles Glock καί Robert Bellah (ἐκδ.), *The New Religious Consciousness*, Berkeley 1976. Ὁ ὅρος ἀποτελεῖ πιά κοινό τόπο τῆς σύγχρονης θρησκευτολογικῆς γλώσσας, ἀφοῦ ἡ χρήση του ἔχει καθιερωθεῖ γενικά.

κρατούντα παράγοντα, τοῦ ὁποῖου οἱ πολλές νέες θρησκείες δέν ἀποτελοῦσαν παρά τίς ποικίλες ἐκφράσεις.

Διάφοροι ὅροι χρησιμοποιοῦντο γιά νά περιγράψουν αὐτόν τόν παράγοντα, ὅπως «πνευματικότητα», «νεογνωστικισμός», «ἀντικουλτούρα» κ.ο.κ.⁹⁴. Ὅμως οἱ ὅροι αὐτοί, ὅπως θά δοῦμε, δέν καλύπτουν ὅλο τό φάσμα πού καταλαμβάνουν οἱ νέες θρησκείες, ὅποτε ἔχουν μερική μόνο ἰσχύ, ἐνόψει τοῦ γεγονότος ὅτι οἱ νέες θρησκείες δέν παραμένουν συνεχῶς οἱ ἴδιες, ἀλλά ἀντικαθίστανται κατά κύματα ἀπό ἄλλες, δέν καλύπτουν τό ἴδιο φάσμα παρά γιά κάποιο μόνο διάστημα. Αὐτό καί μόνο δείχνει τό παρακινδυνευμένο τῆς ὑπόθεσης τοῦ κοινοῦ παράγοντα, ὅπως βέβαια καί τῆς ὑπόθεσης γιά δυνατότητα ἐκγενίκευσης πού αὐτή προϋποθέτει.

Θά ἐπανέλθουμε στό θέμα αὐτό ἀργότερα, ἀφοῦ, παρά τούς κινδύνους πού αὐτό συνεπάγεται, συνταχθοῦμε κι ἐμεῖς μέ τήν ἰδέα ὅτι μιᾶ «νέα θρησκευτική συνείδηση» ἀντικαθιστᾶ – πρὸς τό παρόν τουλάχιστον – τήν παλιά. Σκοπός τῶν ἀνεπαρκῶν, ἀπό κάθε ἀποψη, σκέψεων πού καταθέτουμε ἐδῶ εἶναι ἀκριβῶς νά ἐντοπίσουμε κι ἐμεῖς, ἀπό τή δική μας ὀπτική γωνία, αὐτή τή «νέα θρησκευτική συνείδηση». Πρὸς τό παρόν, ἄς ἐπανέλθουμε

94. Γιά τόν πρῶτο βλ. π.χ. Ewart Cousins, «Spirituality in Today's World», στό Frank Whaling, ὁ.π., σ. 306-334. Καί αὐτός ὁ ὅρος εἶναι ἀπό τούς γενικά καθιερωμένους. Ὁ συγκεκριμένος συγγραφέας τόν χρησιμοποιεῖ καί μέ γενικότερη σημασία ἀντί τοῦ ὅρου «θρησκεία» (ὅπως φαίνεται ἀπό τόν τίτλο τῆς σειρᾶς *World Spirituality*, τῆς ὁποίας εἶναι ἐκδότης ἡ τῶν σειρῶν *Western Spirituality* καί *Eastern Spirituality*, στήν ἐκδοση τῶν ὁποίων συμμετέχει). Γιά τό δεύτερο ὅρο βλ. Richard Bergeron, «Towards a Theological Interpretation of the New Religions», στό *Concilium*, ὁ.π., σ. 74-80. Γιά τόν τρίτο, βλ. κάποια ἀπό τά πιά γνωστά δνόματα κοινωνιολόγων τῆς θρησκείας πού τόν χρησιμοποιοῦν, ὅπως τοῦ R. Bellah, S. Tipton κ.ἄ. στό «Editorial» τοῦ *Concilium*, ὁ.π., σ. VIII κ.ἄ.

ώστόσο για λίγο στην αντικατάσταση για την οποία κάναμε λόγο προηγουμένως. Καί ἄς παρακολουθήσουμε, ὅσο γίνεται συντομότερα, τήν ιστορική της πορεία.

1. Ἱστορία

Πρέπει νά λάβουμε ὑπόψη τό γεγονός ὅτι οἱ νέες θρησκείες εἶναι ἓνα παγκόσμιο – καί ἄρα ὄχι μόνο δυτικό – φαινόμενο. Σέ ὀρισμένες χῶρες μάλιστα, ὅπως ἡ Ἰαπωνία, ἡ ἐμφάνισή τους προηγήθηκε χρονολογικά – σύμφωνα τουλάχιστο μέ μία ἄποψη, ἐκείνη πού θεωρεῖ ὡς ἱστορική ἀφετηρία τῶν νέων θρησκειῶν τά μεταπολεμικά χρόνια – ἀπό τήν ἐμφάνισή τους στό δυτικό κόσμ⁹⁵. Φυσικά, ἐδῶ πρόκειται γιά ἄλλες νέες θρησκείες ἀπό ἐκεῖνες πού ἀναδύθηκαν στή Δύση. Σ' ἓνα μεγάλο βαθμό οἱ διάφορες περιοχές τοῦ πλανήτη ἔχουν τίς δικές τους, ιδιαίτερες νέες θρησκείες, ὅπως συμβαίνει στήν Ἀφρική, στή Ν. Ἀμερική κ.λπ.⁹⁶.

Ἐφόσον λοιπόν εἶναι παγκόσμιο φαινόμενο, ὅλος ὁ λόγος περί αντικατάστασης τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπό αὐτές ἰσχύει μόνο γιά τό δυτικό κόσμο. Ἄλλοῦ ἀντικαθιστοῦν, κατά περίπτωσι, ἄλλες θρησκείες. Μάλιστα, στό βαθμό πού ἡ διαφορά τῆς παλαιᾶς «θρησκευτικῆς συνείδησης», τήν ὁποία οἱ τελευταῖες αὐτές ἐκπροσωποῦν καί τῆς «νέας» τῶν νέων θρησκειῶν δέν εἶναι

95. Βλ. τό κλασικό βιβλίο πάνω στό θέμα, Earhart H. Byron, *The New Religions of Japan*, Sophia U. P., Τόκυο 1970.

96. Πλουσιότατη βιβλιογραφία. Βλ. π.χ. Harold W. Turner, *Religious Innovation in Africa. Collected Essays of New Religious Movements*, G. K. Hall, Boston 1979.

– κατά περίπτωση πάντα – και τόσο ριζική, ή λέξη «αντικατάσταση» δέν πρέπει νά ἐκκληθῇ μέ ἀπόλυτο τρόπο. Ἐνῶσις τῆς παγκοσμιότητος τοῦ φαινομένου, ἡ διευκρίνιση αὐτή, ἡ ὁποία δέ γίνεται πάντα, νομίζουμε ὅτι πρέπει νά προβάλλεται.

Βέβαια, οἱ σκέψεις πού κάνουμε ἐδῶ, ἀφοροῦν κυρίως τῇ Δύσει. Καί τοῦτο, τόσο γιά λόγους περιορισμοῦ, ὅσο καί γιά τὸ λόγο ὅτι στήν Ἑλλάδα οἱ νέες θρησκείες προήλθαν ἀπὸ τῇ Δύσει. Αὐτό ἰσχύει ὄχι μόνο γιά τίς δυτικῆς καταγωγῆς τέτοιες θρησκείες, ἀλλὰ καί γιά τίς ἀνατολικῆς, ἀκόμα καί τίς ἀρχαίας ἐλληνικῆς. Στά χρόνια τῆς νεώτερης ἱστορίας μας κάθε ἐπαφή μας μέ τὴν Ἀνατολή, ἐλλείπει ἁμεσῆς δικῆς μας, γίνεται μέσῳ τῆς Δύσης.

Μέ βάση τὴν πρόταση αὐτή, μπορεῖ κανεὶς νά πεῖ ὅτι τὸ «ἐδῶ» τῶν θρησκειῶν αὐτῶν ἔχει τὴν ἀρχὴν του στὸ δυτικὸ «ἐκεῖ». Ἡ μικρὴ ἐδῶ ἱστορία τους δέν ἀποτελεῖ παρά συνέχεια τῆς ἱστορίας τους στὴ Δύση. Γι' αὐτὸ κάθε ἀφήγηση τῆς ἱστορίας τους δέν μπορεῖ παρά νά ἀρχίζει μέ αὐτὴν τὴν τελευταία ἱστορία. Ἐξάλλου τὸ ἐλληνικὸ κομμάτι τῆς περιμένει ἀκόμα τὸν ἐρευνητὴ του. Ἀντίθετα, περιγραφές τοῦ δυτικοῦ κομματιοῦ ἀπαντοῦν πολὺ συχνά.

Οἱ περιγραφές αὐτές εἶναι σέ γενικὲς γραμμὲς πανομοιότυπες. Διαφέρουν κυρίως στὴ χρονολογικὴ ἀφετηρία, στὸ πότε δηλαδή, μέσα στὴ δυτικὴ ἱστορία, τοποθετοῦν τὴν ἑναρξὴ τοῦ φαινομένου τῶν νέων θρησκειῶν. Μπορεῖ νά μιλήσει κανεὶς γιά τίς παλιότερες καί γιά τίς νεώτερες ἐκδοχές.

Μία ἀπὸ τίς παλιότερες ἐκδοχές τοποθετεῖ τὴν ἑναρξὴ τοῦ φαινομένου στὸ δέκατο ὄγδοο αἰῶνα, ὅποτε ἔκαμαν τὴν ἐμφάνισή τους ἐναλλακτικὲς θρησκείες πού ἦταν ἐγχώρια προϊόντα τῆς Δύσης. Σύμφωνα μ' αὐτὴν τὴν ἐκδοχὴ, «καθὼς πολιτικὲς καί πνευματικὲς δυνάμεις, τὸ δέκατο ὄγδοο αἰῶνα, ἐλευθέρωσαν τὸ θρησκευτικὸ περιβάλλον ἀπὸ τοὺς ἐλέγχους τῆς κρατικῆς ἐκκλησίας καί ἔθρεψαν πρῶτα τὴ θρησκευτικὴ ἀνοχὴ καί

κατόπιν τίς γνήσιες θρησκευτικές ἐλευθερίες, ἄρχισαν νά ἐμφανίζονται ἐναλλακτικές θρησκείες»⁹⁷.

Τό φαινόμενο ἐγκαινιάζουν, σύμφωνα μ' αὐτήν τήν ἐξιστόρηση, οἱ κουάκεροι, οἱ γουεσλεῦανοί, οἱ δεῖιστές, οἱ σβεντεμποργκιανοί καί οἱ χιλιαστές. Στή συνέχεια ἀναφέρονται κατά κύματα, καί μάλιστα ὡς ἀποτέλεσμα τῆς λεγόμενης «Δεύτερης Μεγάλης Ἀφύπνισης», στίς ἀρχές τοῦ δέκατου ἑνατοῦ αἰῶνα, διάφορες ὁμάδες, ὅπως οἱ μεθοδιστές, οἱ βαπτιστές, οἱ Μαθητές τοῦ Χριστοῦ, ὁ πνευματισμός, οἱ Ἅγιοι τῆς Τελευταίας Ἡμέρας (Μορμόνοι), ἡ Νέα Σκέψη, ἡ Χριστιανική Ἐπιστήμη καί ὁ πεντηκοστιανισμός. Οἱ περισσότερες ἀπό αὐτές γεννήθηκαν στήν Ἀμερική, ἀλλά γρήγορα διαδόθηκαν στήν Εὐρώπη καί στή Νότια Ἀμερική⁹⁸.

Μιά ἀλλαγὴ παρατηρεῖται στά τέλη αὐτοῦ τοῦ αἰῶνα, ἡ ὁποία συνίσταται στήν ἀφίξη ἑνός νέου κύματος ἐναλλακτικῶν θρησκειῶν πού προέρχονται, αὐτὴ τὴ φορά, ἀπὸ τὴν Ἀνατολή. Ἡ σημαδιακὴ χρονολογία εἶναι τὸ 1893. Τότε, ἡ Ἐνωση τῶν Φιλελεύθερων Κληρικῶν τοῦ Σικάγο συνεκάλεσε τὸ Παγκόσμιο Συνέδριο τῶν Θρησκειῶν, στὸ ὁποῖο «γιά πρώτη φορά, ἀντιπρόσωποι ὅλων τῶν μεγάλων θρησκειῶν τοῦ κόσμου μαζεύτηκαν σὲ μιά μεγάλη δυτικὴ πόλη γιά μιά θρησκευτικὴ ἐμφάνιση πού δέν εἶχε προηγουμένο. Βουδιστές, Ἰνδουιστές, σικχιστές, μουσουλμάνοι, κομφουκιανοί καί Ἰουδαῖοι, συνάντησαν πνευματιστές, ταοϊστές, παρσιστές καί χριστιανούς κάθε ἀπόχρωσης σ' αὐτὸ τὸ γιγαντιαῖο συνέδριο»⁹⁹.

Τὸ Παγκόσμιο Συνέδριο τῶν Θρησκειῶν εἶχε, μεταξύ ἄλλων, ὡς ἀποτέλεσμα, τὴ δημιουργία ἑνός πνεύματος ἐνθουσιασμοῦ

97. J. Gordon Melton, ὁ.π., σ. 456.

98. Στὸ ἴδιο, σ. 456.

99. Στὸ ἴδιο, σ. 456.

γύρω από τις ανατολικές, ειδικότερα, θρησκείες, πού οδήγησε στην άμεση ίδρυση ινδουϊστικών, ισλαμικών και βουδιστικών κέντρων στις Ήνωμένες Πολιτείες. Ό,τι πρίν θεωρείτο σχεδόν βάρβαρο και άπολίτιστο, άρχισε από τότε νά γίνεται αντικείμενο σεβασμού και εκτίμησης. Γιά πρώτη φορά τόσο άμεσα και σέ τέτοια κλίμακα τά μάτια τής Δύσης άνοιγαν μπρός στους κρυφούς θησαυρούς τής ανατολικής πνευματικότητας¹⁰⁰.

Ταυτόχρονα, ώστόσο, άρχισαν νά έμφανίζονται και νά διαδίδονται θρησκείες άποκρυφιστικού τύπου. Κατά τόν J. Gordon Melton «οί παλιότερες μεταφυσικές και άποκρυφιστικές ομάδες έτειναν νά έχουν χριστιανικό προσανατολισμό και νά ακολουθούν, όσο γινόταν, χριστιανικά πρότυπα. Καθώς όμως ο αιώνας προχωρούσε, οί νεώτεροι κλάδοι έτειναν πρός τήν άπόρριψη κάθε χριστιανικού έπιχρίσματος, μέ τήν έξαίρεση περιπτωσιακών αναφορών στόν Ίησού ως μεγάλου δάσκαλου»¹⁰¹.

Άναφέρονται ή Έπιστημονική Έκκλησία του Χριστού, ό Έθνικός Πνευματιστικός Σύνδεσμος τών Έκκλησιών και ή Διεθνής Συμμαχία τής Νέας Σκέψης. Μετά τήν περίοδο αυτή, οί παλιότερες έκδοχές συνεχίζουν μεταβαίνοντας στό σημείο από όπου οί νεώτερες έκδοχές άρχίζουν. Αυτό είναι – συνήθως – ή μεταπολεμική έποχή, πού σημαδεύεται από τήν άνθιση άποκρυφιστικών, κυρίως, όμως, ανατολικών θρησκειών.

Άπό τά μέσα τής δεκαετίας του έξήντα, πολυάριθμοι ινδοί σβάμι και ζενιστές δάσκαλοι πέρασαν στην Άμερική, μέ σκοπό τή διάδοση τής θρησκείας τους στη Δύση. Αυτό μπορεί νά θεωρηθεί ως ένα δεύτερο κύμα «ανατολισμού» (orientalism), μετά από εκείνο πού προκάλεσε τό Παγκόσμιο Συνέδριο τών Θρησκειών, αλλά πολύ μαζικότερο και ευρύτερο, έτσι ώστε νά κρί-

100. Στο ίδιο, σ. 457.

101. Στο ίδιο, σ. 458-459.

νεται, γι' αὐτόν τό λόγο μᾶλλον, προσφορότερο γιά νά ταυτίσει κανεῖς μ' αὐτό τήν ἑναρξή τοῦ φαινομένου τῶν νέων θρησκειῶν. Τί παρακίνησε τόσους Ἰνδοῦς, Ἰάπωνες καί Κινέζους σβάμι, γκουρού καί ζενιστές δασκάλους νά πάρουν τό δρόμο γιά τήν Ἀμερική; Ἡ ὑπόθεση τῆς «ἀνταπόδοσης», ὅπως θά μπορούσαμε νά τήν ὀνομάσουμε, τῆς ἐπιστροφῆς δηλαδή στή Δύση τοῦ νομίσματος τῆς χριστιανικῆς ἱεραποστολῆς, τό ὁποῖο αὐτή εἶχε προσπαθήσει μέ τόσους τρόπους νά κυκλοφορήσει στήν Ἀνατολή, συνιστᾷ μιά ἀπό τίς προτάσεις γιά ἐξήγησι τοῦ πράγματος¹⁰².

Τό βέβαιο εἶναι ὅτι πολυάριθμοι ἄνθρωποι ἄλλαξαν πατρίδα, ἐγκαταστάθηκαν σέ μιά καινούργια καί ἀσχολήθηκαν μέ τή διάδοση τοῦ θρησκευτικοῦ μηνύματος τῆς παλιᾶς τους πατρίδας. Ἡ ἀνταπόκριση ὑπῆρξε σοβαρή. Μεγάλος ἀριθμός δυτικῶν ἦρθε σ' ἐπαφή διαφόρων βαθμῶν μ' αὐτό τό μήνυμα – ἀπό τήν ἀπλή, ἐξωτερική καί ἐπιπόλαιη ἤ πρόσκαιρη μίμηση μέχρι τήν πλήρη ἀφοσίωση. Σέ σύντομο χρονικό διάστημα ἀκόμα καί ἡ ἐξωτερική ἀλλαγὴ πού προκάλεσε στή Δύση αὐτή ἡ ἀνατολική εἰσροή ἦταν ὀρατή παντοῦ. Δυστυχῶς δέν μπορούμε νά ἀσχοληθοῦμε ἐδῶ μέ ὅλες τίς ὕψεις αὐτῆς τῆς ἀλλαγῆς.

Ἡ βαθύτερη καί ἐκτενέστερη μελέτη τῆς Ἀνατολῆς ὑπῆρξε μιά ἀπό αὐτές, μάλιστα ἀπό τίς πιο διαρκεῖς, ἀφοῦ ἐπιβίωσε ἄλλων πιο «βιωματικῶν» ὕψεων. Τά νέα κέντρα ἱαπωνολογίας κ.λπ., πού σήμερα, μετά τό σχετικό σβήσιμο τῆς μεγάλης φωτιᾶς, ἰδρύνονται σέ δυτικά πανεπιστήμια, οἱ ἀπειράριθμες, ὅλο καί πιο εἰδικές, δημοσιεύσεις, πού προστίθενται καθημερινά στό πέλαγος τῶν ἤδη ὑπαρχουσῶν κ.ο.κ. μαρτυροῦν τήν ἀλήθεια τοῦ πράγματος. Ὑπάρχει ὅμως μιά ὕψη πού θά μᾶς ἀπασχολήσει κι αὐτή ἀφορᾷ τή μεταβολή πού ἡ ἀνατολική θρη-

102. Βλ. John Coleman, ὁ.π., σ. VIII.

σκευτική σκέψη προκάλεσε ως αποτέλεσμα της διάδοσής της στη δυτική ή, εν πάση περιπτώσει, στην έως τότε ἐπι-κρατούσα στη Δύση αντίληψη της θρησκείας γενικά, αλλά και του χριστιανισμού ειδικά. Στο θέμα αυτό θά στραφούμε, αφού συμπληρώσουμε αυτή τη σύντομη ιστορική ανασκόπηση.

Τί πρόσφεραν οι ανατολίτες δάσκαλοι στη Δύση από θρησκευτικής απόψεως; Τό μέγεθος της ανταπόκρισης δείχνει ότι αυτό πρέπει να ήταν κάτι πού εκείνη, τόσο ως γενικός πνευματικός χώρος, όσο και ως ειδικά θρησκευτικός, δέν τό είχε. Μ' άλλα λόγια, κάτι πού ο δυτικός χριστιανισμός δέν είχε. Αυτό ήταν ή «πνευματικότητα».

Αυτή είναι ή λέξη πού κυκλοφορεί γενικά, τόσο πρὸς δήλωση τοῦ ἐλλείποντος, ὅσο και πρὸς περιγραφή τοῦ προσφερθέντος. Γράφει ἕνας μελετητής τῆς σύγχρονης θρησκευτικότητας, ὁ Ewart Cousins, γενικός ἐκδότης τῆς γνωστῆς σειρᾶς *World Spirituality*: «'Αφού ή 'Ανατολή και ή Δύση ήσύχασαν ἀπό τήν ταραχή τοῦ Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, μιὰ νέα πνευματική ἀφύπνιση πραγματοποιήθηκε στη Δύση... Γύρω στίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 ἕνας μεγάλος ἀριθμός ἀνθρώπων εἶχε ἀπογοητευθεῖ ἀπό τόν ὕλισμό τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Γιὰ πολλούς, ἰδιαίτερα γιά τή νεώτερη γενιά, οἱ ἐκκλησίες δέν πρόσφεραν καμμία λύση· διότι φαίνονταν νά ἀσχολοῦνται μόνο μέ τήν ἐξωτερική τήρηση διαφόρων τύπων καί ἀνίκανες νά ἀγγίξουν τόν πνευματικό πυρήνα τῆς θρησκείας. Μέσα σ' αὐτό τό πλαίσιο ἤρθαν πνευματικοί δάσκαλοι ἀπό τήν 'Ανατολή... πού παρουσίασαν τίς ἀρχαῖες μεθόδους τῆς γιόγκα καί τοῦ διαλογισμοῦ μέ τέτοιον τρόπο ὥστε νά εἶναι ἀφομοιώσιμες ἀπό τούς δυτικούς»¹⁰³.

Οἱ ἴδιοι «ἔφεραν τή σοφία καί τίς πρακτικές τους μεθόδους

103. Ewart Cousins, ὁ.π., σ. 306.

σέ χιλιάδες 'Αμερικανούς, τῶν ὁποίων ἡ ζωὴ στερεῖτο τὴν πνευματικὴ διάσταση»¹⁰⁴. Ἀλλὰ καὶ μέ τῇ γενικότερῃ, καὶ ὄχι μόνον μέ τῇ στενᾷ θρησκευτικῇ ἔννοια, «αὐτό τό φαινόμενο ἔσπασε τὴ σκληρὴ κρούστα τοῦ ὕλισμοῦ, ἀποκαλύπτοντας τὴν πείνα τῆς δυτικῆς ψυχῆς γιὰ πνευματικὴ τροφή, ἡ ὁποία δέ διετίθετο ἀπὸ τίς δικές της πηγές»¹⁰⁵.

Ὡστόσο ὁ χριστιανισμός δέν εἶχε «πνευματικότητα», ὅχι ἐπειδὴ δέν τὴ διέθετε ὡς θρησκεία, ἀλλὰ ἐπειδὴ τὴν εἶχε «ξεχάσει» καὶ τελικὰ «χάσει». Ὁ εὐγλωττος τίτλος ἑνὸς κλασικοῦ πλέον, στοῦ θέμα αὐτό, βιβλίου τοῦ J. Needleman, *Lost Christianity* (ἓνα βιβλίο πού πρέπει νά προσέξουμε, ἐφόσον ὁ συγγραφέας ἀνακαλύπτει μεταξὺ ἄλλων καὶ στήν Ὁρθόδοξὴ Ἐκκλησίᾳ τό «χαμένο» του χριστιανισμό: μιὰ μυστικὴ παράδοση, ἡ ὁποία εἶναι χριστιανικὴ μόνον κατὰ τό ὅτι ὀνομάζεται «χριστιανικὴ») ἀποδίδει ἐκφραστικότατα αὐτὴν τὴν ιδέα¹⁰⁶. Ἡ παρουσία, ἀλλὰ καὶ ἡ τόση ἐπιτυχία, πού φανέρωσε μιὰ ὑπαρκτὴ ἀνάγκη, τῆς ἀνατολικῆς πνευματικότητος, λειτούργησε ὡς τό ἐρέθισμα πού ἔκανε τοὺς δυτικούς νά στραφοῦν πρὸς τὰ ξεχασμένα πνευματικὰ ἀποθέματα τῆς δικῆς τους θρησκείας.

Φυσικὰ δέν πρέπει νά θεωρήσουμε αὐτό τό ἐρέθισμα ὡς τό μόνον. Ἡ ἴδια ἀνάγκη γιὰ «πνευματικότητα» προκάλεσε μιὰ «πνευματικὴ ἀφύπνιση» καὶ σέ χῶρες ἄθικτες ἀπὸ τὴ σκέψη τῆς Ἀνατολῆς (π.χ. τίς ἰσλαμικές) ἢ, κατὰ περιπτώσεις, καὶ νωρίτερα, ὅπως σημειώσαμε, ἀπὸ τὴ Δύση. Στό χῶρο τῆς τελευταίας, πάντως, ὑπῆρξε πράγματι ἓνα ἀπὸ τὰ ἰσχυρότερα. Ἄρα καὶ ἓνας ἀπὸ τοὺς κυριότερους λόγους τῆς θρησκευτικῆς ἀναβίωσης τῆς δεκαετίας τοῦ '70. Μποροῦμε νά δοῦμε αὐτὴν τὴν ἀναβίωση σάν

104. Στό ἴδιο, σ. 308.

105. Στό ἴδιο, σ. 309-310.

106. Βλ. Jacob Needleman, *Lost Christianity*, N. York 1980.

τό δεύτερο κύμα της θρησκευτικής περιπέτειας, τήν ὁποία συνιστᾷ τό φαινόμενο τῶν νέων θρησκειῶν – σάν μιὰ φάση, μ' ἄλλα λόγια, στήν ἱστορία αὐτῆς τῆς περιπέτειας.

Πρόκειται γιά τήν ὀνομαζόμενη «ἐπιστροφή τοῦ Θεοῦ»¹⁰⁷, ἡ ὁποία ἔλαβε χώρα σέ ὅλες τίς μεγάλες θρησκείες τοῦ κόσμου. Πράγματι, δέν ὑπῆρξαν μόνο οἱ χριστιανοί πού στράφηκαν, γιά νά βροῦν κάτι ἀνάλογο μ' ἐκεῖνο πού τοὺς προσφέρθηκε ἀπέξω, στό πνευματικό τους παρελθόν: «Ἡ πνευματική ἀφύπνιση τῆς δεκαετίας τοῦ 1960... παρακίνησε τοὺς χριστιανούς καί τοὺς ἰουδαίους στή διάρκεια τῆς δεκαετίας τοῦ 1970 νά ψάξουν γιά τίς δικές τους πνευματικές ρίζες. Ψάχνοντας τό παρελθόν τους γιά τεχνικές προσευχῆς, ἐξερεύνησαν τήν Καμπάλα καί τό χασιδισμό ἀπό τή μιὰ, καί τό χριστιανικό μοναχισμό ἀπό τήν ἄλλη»¹⁰⁸.

Ἄν προσθέσουμε καί τήν ἀφύπνιση τοῦ Ἰσλάμ, θά ἔχουμε ἀκόμα πληρέστερη τήν εἰκόνα τῆς φάσης αὐτῆς, ἡ ὁποία σήμανε τήν ἀρχή τῆς κάμψης τῶν ἀνατολικῶν θρησκειῶν στή Δύση. Ἡ «ἐπιστροφή τοῦ Θεοῦ» συνίσταται στήν «ἀνάκτηση τῆς κλασικῆς παράδοσης» αὐτῶν τῶν θρησκειῶν¹⁰⁹. Ὁχι, ὥστόσο, τοῦ συνόλου αὐτῆς τῆς παράδοσης, οὔτε ἀναγκαστικά καί πάντα ἐκείνης πού συνιστοῦσε τήν ταυτότητα καθεμιᾶς ἀπό αὐτές τίς θρησκείες. Ἀλλά εἰδικά τῆς «πνευματικῆς» τους παράδοσης, μ' ἄλλα λόγια τοῦ μυστικισμοῦ τους. Μ' αὐτήν τήν ἔννοια ἡ παραπάνω «ἐπανάκτηση» ἀποτέλεσε καί μιὰ μεταβολή ἢ ἀλλοίωση στόν τρόπο πού, τόσο οἱ θρησκείες αὐτές, ὅσο καί ἡ

107. Δανειζόμαστε τή φράση ἀπό τόν τίτλο τοῦ βιβλίου τοῦ Gilles Kepel, *Ἡ ἐπιστροφή τοῦ Θεοῦ* (μετ. Γεώργιος Ἑμμ. Φασουλάκης), «Νέα Σύνορα» – Α.Α. Λιβάνη, Ἀθήνα 1992.

108. Ewart Cousins, ὁ.π., σ. 312.

109. Στό ἴδιο, σ. 307.

θρησκεία γενικά νοείται και βιώνεται στην εποχή μας. Στο θέμα αυτό θά επανέλθουμε αργότερα.

Τέλος, διάφορα άλλα κινήματα, που έχουν συνήθως τις ρίζες τους κι αυτά στη δεκαετία του '60 ή και νωρίτερα, και τά όποια πρίν κρύβονταν πίσω από τά μεγέθη της 'Ανατολής ή της «ἐπιστροφής του Θεού», αναπτύχθηκαν σιγά-σιγά, πέρασαν τά αμερικανικά ή άλλα έθνικά σύνορα και διαδόθηκαν παντού. Αὐτά, μαζί μέ κάποιες αναβιώσεις παλιών, πολλές φορές μάλιστα εὐρωπαϊκῶν και πάλι παραδόσεων, αποτελοῦν τίς νέες θρησκείες της εποχῆς μας. Ἡ μετάβαση ἀπό τή μιά φάση στην ἄλλη φαίνεται, ἂν κάνει κανείς ἕναν κατάλογο τῶν θρησκειῶν που ἐπικρατοῦν σέ καθεμιά ἀπό αὐτές.

Ὁ ὑπερβατικός διαλογισμός, τό ζέν, ὁ θιβητιανός βουδισμός, οἱ Χάρε Κρίσνα, ἡ πολύμορφη γιόγκα κυριαρχοῦν στην πρώτη, ἐπισκιαζοντας τίς ἄλλες. Οἱ διάφοροι νεοφουνταμενταλισμοί, χριστιανικοί, ιουδαϊκοί, ισλαμικοί, συνοδευόμενοι ἀπό τό νεοπεντηκοστιανισμό, ἀλλά και ἀπό τήν 'Ενοποιητική 'Εκκλησία, τό κίνημα τοῦ Ραζνίς κ.ἄ. καταλαμβάνουν τό προσκήνιο στην δεύτερη.

Στήν τρίτη φάση, αὐτή που διανύουμε, κυριαρχεῖ ἡ Νέα 'Εποχή, ὁ ἀποκρυφισμός, ἡ μαγεία, ὁ νεοπαγανισμός, ὁ σατανισμός. Ἀλλά και ὁ νεο-σαμανισμός, ἡ τέταρτη διάσταση, ἡ μεταθανάτια κατάσταση, ἡ ἀστρολογία. Κάποιες ἀπό τίς παλιότερες συνεχίζουν, ὅπως ἡ 'Ενοποιητική 'Εκκλησία, ἐνῶ ἄλλες, ἰδίως μετὰ τό θάνατο τῶν ιδρυτῶν τους, ὅπως ἡ σαϊεντόλοτζυ και οἱ «κόκκινες ταξιαρχίες»¹¹⁰ τοῦ Ραζνίς, δείχνουν σημάδια κάμψης ἢ και διάλυσης. Ὡς προστεθοῦν οἱ διάφορες οἰκολογικές θρησκείες, ὅπως ἡ Γαῖα, ἢ και ἡ ἴδια ἡ οἰκολογία, στό βαθμό που ἀποτελεῖ

110. Ὡς περιγράφονται οἱ ὁπαδοί τοῦ Ραζνίς στό Jean Richie, *The Secret World of Cults*, Angus & Robertson, 1991, σ. 124 ἐξ.

θρησκεία, ἢ ὁ ἴδιος ὁ φεμινισμός γιὰ τόν ἴδιο λόγο, οἱ διάφορες θεραπευτικές θρησκείες, οἱ πολεμικές τέχνες στό βαθμό πού κι αὐτές παίρνουν τή μορφή θρησκειῶν, οἱ διάφοροι ἐθνικισμοί.

Πρέπει ἀκόμα νά σημειώσουμε κάποιες παλιότερες, πού γνωρίζουν μιά καινούργια ἔξαρση, ὅπως οἱ θρησκείες τῶν Μορμόνων καί τῶν Μαρτύρων τοῦ Ἰεχωβά. Τέλος, ἄς ἀναφέρουμε τόν πολύμορφο ὀλισμό ἢ ἐνισμό πού κατακτᾷ συνεχῶς ἔδαφος, καθιστάμενος ἓνα ἀπό τά κυριότερα χαρακτηριστικά τῆς θρησκευτικότητας τῆς ἐποχῆς μας. Ἀναφέρουμε βέβαια τίς πιό ἐξέχουσες – ἀπό ἓναν κατάλογο κυριολεκτικά ἀναρίθμητων νέων θρησκειῶν¹¹¹.

2. Ἀπό τήν πνευματικότητα στόν κοσμοθεϊσμό

Σέ τί συνίσταται ἡ «πνευματικότητα», ἡ ὁποία τόσο ἔλειπε ἀπό τό δυτικό κόσμο, προσφέρθηκε σ' αὐτήν ἀπό τήν Ἀνατολή, καί ἀναζητήθηκε μετά στίς «κλασικές παραδόσεις»; Ὁ Ewart Cousins μᾶς δίνει ἓναν ὀρισμό: «Ἡ πνευματικότητα ἀναφέρεται στήν ἐμπειρική διάσταση τῆς θρησκείας, σέ ἀντίθεση μέ τήν τυπική πίστη, τίς ἐξωτερικές πρακτικές καί τούς θεσμούς. Ἀναφέρεται στό ἐσωτερικό βᾶθος τοῦ προσώπου, πού εἶναι ἀνοιχτό πρὸς τό ὑπερβατικό· στίς παραδόσεις ἐκεῖνες πού δέχονται τήν ὑπαρξή τοῦ θείου, ἀσχολεῖται μέ τή σχέση ἀνάμεσα στό πρόσωπο καί στό θεῖο, μέ τήν ἐμπειρία τοῦ θείου καί μέ τό ταξίδι τοῦ προσώπου πρὸς μιά πιό στενή σχέση μέ τό θεῖο»¹¹². Ὁ ὀρισμός αὐτός εἶναι τυπικός – θά μπορούσε δηλαδή νά στοιχειοθετηθεῖ ἢ καί νά βρεθεῖ, μέ τά ἴδια πάνω κάτω λόγια σέ ὅ,τι σχεδόν

111. Ὁ J. Gordon Melton ἀναφέρει πὺς υπάρχουν πάνω ἀπὸ 600 μόνο στήν Ἀμερική (ὁ.π., σ. 459).

112. Ewart Cousins, ὁ.π., σ. 306.

γράφεται σήμερα γι' αυτό τό θέμα. Μπορεί λοιπόν νά μᾶς βοηθήσει, ἀφοῦ ἐντοπίσουμε τίς ιδέες πού περιέχει, σέ ἕναν προσδιορισμό τῶν παραμέτρων αὐτοῦ πού σήμερα ἐννοεῖται ὡς πνευματικότητα.

Ὁ ὁρισμός ξεκινάει μέ μιᾶ ἀντιδιαστολή ἀνάμεσα σέ δύο στοιχεῖα ἢ συνιστώσες τῆς «θρησκείας»: σ' ἐκεῖνο πού ὀνομάζει «ἐμπειρική διάσταση» καί σ' ἕνα σύνολο ἄλλων στοιχείων, στά ὁποῖα συγκαταλέγονται ἡ «τυπική πίστη», οἱ «ἐξωτερικές πρακτικές» καί οἱ «θεσμοί». Εὐδιάκριτο εἶναι τό γεγονός ὅτι τά δύο δέν ἔχουν τήν ἴδια σημασία: κεντρικό στοιχεῖο τῆς θρησκείας ἀποτελεῖ ἡ «ἐμπειρική διάστασή» τῆς, ἐνῶ τά ἄλλα ἀποτελοῦν στοιχεῖα δευτερεύουσας σημασίας – ὡς προσεχθεῖ ὅτι δέν ὀρίζεται μέ ποιά ἀκριβῶς ἐννοια ἢ γιὰτί. Τό γεγονός ὅτι καί ἄλλοῦ χρησιμοποιεῖ φράσεις ὅπως «ὁ πνευματικός πυρήνας τῆς θρησκείας», ἐνισχύει τό πρῶτο συμπέρασμα πού μπορεῖ νά ἐξαχθεῖ καί πού ἀναφέρεται στήν *κεντρική ιδέα τοῦ ὁρισμοῦ: Πνευματικότητα καί θρησκεία ταυτίζονται* – ἡ, ὁ συγγραφέας ἀντιλαμβάνεται καί ὀρίζει τή θρησκεία ὡς πνευματικότητα, ἡ ὁποία, μέ τή σειρά τῆς, συνίσταται στήν «ἐμπειρική», ὅπως τό διατυπώνει, «διάσταση».

Σέ τί συνίσταται ἡ «ἐμπειρική διάσταση»; Ὅ,τι ἀκολουθεῖ, στόν ὁρισμό, μπορούμε νά ποῦμε ὅτι ἀποτελεῖ ἐπεξήγηση αὐτῆς τῆς φράσης. Ἡ «ἐμπειρική διάσταση» ἀποτελεῖ μιᾶ διάσταση τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου, πού βρίσκεται μέσα του καί στό βάθος του, ὅπως μᾶς λέει ἡ φράση «ἐσωτερικό βάθος» – πού ἀντιδιαστέλλονται ἔτσι ἀπό μιᾶ προϋποτιθέμενη ἐξωτερική καί ἐπιφανειακή διάσταση. Τό ἐσωτερικό αὐτό βάθος τοῦ ἀνθρώπου εἶναι «ἀνοιχτό» πρὸς τό «ὑπερβατικό» – ἄρα συνεχίζεται πρὸς αὐτό ἡ ἀποτελεῖ ἕνα συνεχές μέ αὐτό. Σέ μιᾶ ποικιλία τοῦ «ὑπερβατικοῦ» πού εἶναι τό «θεῖο», ἡ «ἐμπειρική διάσταση» ἀναφέρεται στή «σχέση τοῦ προσώπου μέ τό θεῖο», στήν «ἐμπειρία τοῦ θεοῦ» (ἐννοεῖται ἐκ μέρους καί πάλι τοῦ «προσώπου») καί στό «ταξίδι τοῦ προσώπου πρὸς μιᾶ πιο στενή σχέση μέ τό θεῖο».

Δέν επαναλάβαμε σχεδόν όλον τόν όρισμό χωρίς λόγο. 'Η τριπλή άναφορά τοῦ προσώπου ὡς τοῦ ὑποκειμένου τῶν διαφόρων δραστηριοτήτων, μέ τίς ὁποῖες ἐπεξηγεῖ τήν «ἐμπειρική διάσταση», καθώς καί τό γεγονός ὅτι τό πρόσωπο εἶναι ἐπίσης τό ὑποκείμενο τοῦ «ἀνοίγματος» πρὸς τό ὑπερβατικό, δείχνει μέ σαφήνεια ὅτι τό ὑποκείμενο τῆς πνευματικότητας εἶναι ὁ ἄνθρωπος. Τό «ὑπερβατικό» εἶναι τό ἀντικείμενό της, ὁ στόχος της. 'Η πορεία τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τό «ὑπερβατικό», μέσω τοῦ «ἐσώτερου βάθους» του, συνιστᾷ τήν πνευματικότητα. Καί ἐπειδὴ αὐτή ἀποτελεῖ τόν «πυρήνα», μ' ἄλλα λόγια τήν οὐσία τῆς θρησκείας, αὐτή συνιστᾷ τή θρησκεία ἥ, ὀρθότερα, τή σύγχρονη ἀντίληψή της.

Θά ἀποφύγουμε νά ἀσχοληθοῦμε ἐδῶ μέ τήν ἐξόφθαλμη ὁμοιότητα τῆς ἀντίληψης αὐτῆς μέ κάποιες παραδοσιακές – ἀπό τίς ὁποῖες γνωστότερη εἶναι ἡ οὐπανισαδική περὶ Ἄτμαν καί Μπράμαν. Θά συμπεράνουμε μόνο ὅτι, ἐφόσον ἱστορικά, ἀναφορικά τουλάχιστο μέ τή σύγχρονη ἐποχή, οἱ θρησκείες πού πρῶτες πρόσφεραν τήν «πνευματικότητα» στή Δύση ὑπῆρξαν οἱ ἀνατολικές, αὐτές ὑπῆρξαν καί ἡ πρώτη πηγή αὐτῆς τῆς ἀντίληψης στήν ἴδια ἐποχή. Ὅπως βέβαια καί ἡ πρώτη πυροδότηση τῆς ἔρευνας καί τῆς ἐπανακαλύψεως τῆς ἴδιας ἀντίληψης καί σέ πολλές ἄλλες θρησκευτικές παραδόσεις, πράγμα πού ἔχει καταστήσει σήμερα τίς ἀνατολικές θρησκείες μία, πλέον, ἀπό τίς τέτοιες «πηγές».

Θά διατυπώσουμε τήν πρόταση ὅτι ὁ ἐξαιρετικά μεγάλος βαθμός διάδοσης πού γνωρίζει αὐτή ἡ ἀντίληψη, τόν ὁποῖο δέν μπορούμε δυστυχῶς ἐδῶ νά τεκμηριώσουμε προσάγοντας μαρτυρίες ἀπό περισσότερους ἐκπροσώπους της, τήν καθιστᾷ ἐπικρατοῦσα ἀντίληψη. Αὐτό δηλαδή ἀντιλαμβάνονται οἱ περισσότεροι ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς μας ὡς θρησκεία, καί μάλιστα αὐτονόητα. Ἀποτελεῖ ἀκριβῶς τό περιεχόμενο τῆς «νέας θρησκευτικῆς συνείδησης», τόν εὐρύτερο, κοινό καμβά ὅλων τῶν νέων θρησκειῶν, οἱ ὁποῖες διαφοροποιοῦνται, ὅπως θά δοῦμε,

μεταξύ τους, μόνο ως προς τό τί τοποθετοῦν στή θέση τοῦ «ὑπερβατικοῦ».

Γιά τίς περιοχές ἐκεῖνες τοῦ πλανήτη, γιά τίς ὁποῖες ἡ «παλιά θρησκευτική συνείδηση» ταυτιζόταν μέ τή χριστιανική, πρόκειται πραγματικά γιά μιά ριζική ἀντικατάσταση, γιά τήν ἐπικράτηση μιᾶς ἐντελῶς διαφορετικῆς ἀντίληψης γιά τή θρησκεία. *Ψυχή τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἀποτελεῖ μιά σειρά πράξεων τοῦ Θεοῦ πού ὁδηγοῦν τόν κόσμο σ' ἓνα λυτρωτικό τέλος.* Ἡ κυριότερη ἀπό αὐτές εἶναι ἡ ἔνωση τοῦ Θεοῦ μέ τόν ἄνθρωπο, ὥστε νά μπορέσει νά ἐνωθεῖ κατόπιν ὁ ἄνθρωπος καί, σέ μιά τελική φάση, ὅλος ὁ κόσμος μέ τόν Θεό. *Ἡ πορεία τοῦ Θεοῦ πρὸς τόν ἄνθρωπο, μέ τίς διάφορες φάσεις πού σημειώνει μέσα στόν ἱστορικό χρόνο, συνιστᾷ τήν οὐσία αὐτῆς τῆς «θρησκευτικῆς συνείδησης».* *Τό ἔργο ἀνήκει στόν Θεό, στόν ἄνθρωπο ἀνήκει ἡ συνέργια.* *Ὁ Θεός εἶναι τό ὑποκείμενο ὁ ἄνθρωπος τό ἀντικείμενο τοῦ ἔργου Του.* Αὐτή κυρίως εἶναι ἡ διαφορά πού διακρίνει τίς δύο «συνειδήσεις» γιά νά μὴ μακρηγορήσουμε ἀναφέροντας καί ἄλλες, δευτερεύουσες ἢ ἀπορρέουσες ἀπὸ αὐτή.

Ἡ «παλιά» αὐτή «θρησκευτική συνείδηση» ἔχει καταντήσει πλέον σπάνια. Ἐξηγούμενη, ἀντιμετωπίζεται ὡς δυσνόητη. Κηρυττόμενη, συναντᾷ τήν ἀκατανοησία καί προβαλλόμενη ὡς τό περιεχόμενο τῆς χριστιανικῆς πίστεως συναντᾷ τήν ἐκπληξη. Αὐτό σημαίνει ὅτι μεγάλος ἀριθμός τοῦ χριστιανικοῦ καί μὴ πληθυσμοῦ βλέπει τήν πίστη αὐτή μέσα ἀπὸ τό πρίσμα τῆς «νέας θρησκευτικῆς συνείδησης», τήν ὁποία ἔχει, συνειδητά ἢ ἀσυνειδήτα, υἱοθετήσει.

Γιά τοὺς ἐκτὸς ἐκκλησίας ἢ κάπως ὑβριδικούς χώρους, τό πράγμα ἐξηγεῖται μέ ὅσα εἶπαμε πρὶν. Ὅτι δηλαδή ἐκεῖνο πού μετὰ τή λήψη τοῦ ἐρεθίσματος ἀπὸ τίς ἀνατολικές θρησκείες ἀναζητήθηκε, μετὰ τῶν ἄλλων «κλασικῶν παραδόσεων» καί στό χριστιανισμό, ἦταν ἡ πνευματικότητα: ἡ ἄμεση, στό παρόν λαμβάνουσα χώρα, καί μέ πρωταγωνιστὴ τόν ἄνθρωπο, ἐμπε-

ρία του Θεού. Οί ενδιαφερόμενοι Ξψαχναν στίς παραπάνω «παραδόσεις» για κάτι ὅμοιο μέ αὐτό πού τούς προσφέρθηκε ἀπό τίς ἀνατολικές: εἶχαν ἤδη υἰοθετήσει ὡς μόνη ἔγκυρη τή «νέα θρησκευτική συνείδηση» καί στίς παραδόσεις τούς ἀναζητούσαν μέσα πού θά μπορούσαν νά τήν ὑπηρετήσουν.

Τό ἀνάλογο τέτοιο μέσο ἦταν βέβαια στά χριστιανικά πλαίσια ὁ χριστιανικός μυστικισμός. Τόν ὁποῖο εἶδαν, σύμφωνα μέ τήν προϋποτιθέμενη πιά ἀντίληψη τῆς ταύτισης πνευματικότητας καί θρησκείας, ἄρα καί κάθε θρησκείας, ὡς τήν οὐσία καί τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἔτσι, ὅ,τι ἦταν πρίν ἐνταγμένο στό χριστιανισμό, ὡς μιά ἀπό τίς μορφές συνέργειας τοῦ ἀνθρώπου μέ τό σωστικό ἔργο τοῦ Θεοῦ, ταυτίσθηκε μέ τό χριστιανισμό.

Πρόκειται γιά μιά ριζική ἀλλοίωση, κατά τήν ὁποία ὁ χριστιανικός μυστικισμός ἀποσπάστηκε ἀπό τό χριστιανισμό, δηλαδή ἀπό τή σειρά τῶν σωστικῶν πράξεων τοῦ Θεοῦ πού ἀναφέραμε πρίν, καί ἀναβιβάστηκε στή θέση τῆς οὐσίας ἢ τοῦ κέντρου, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ χριστιανισμός παραθεωρήθηκε ἢ ὑποβιβάστηκε στή θέση μιᾶς ἀπλῆς λεπτομέρειας, ἢ μιᾶς ἐποχικά καί γεωγραφικά ἐξαρτώμενης ἐκφρασης κ.λπ.

Ἀκόμα καί μέσα στήν ἴδια τήν ἐκκλησία συνέβη ὅμως κάτι παρόμοιο. Ἄν καί τά πράγματα δέν ἔφτασαν ποτέ ἴσως σ' αὐτά τά ἄκρα, καί ἄσχετα, σ' ἓνα μεγάλο βαθμό τουλάχιστο, ἀπό τίς διεργασίες πού προκάλεσαν οἱ ἀνατολικές θρησκείες, ὁ μυστικισμός ὑπερτονίσθηκε εἰς βάρος τῆς ἐσχατολογίας. Ἡ πρόην πρόγευση ἢ ἄρραβὼν μιᾶς πληρότητας, πού θά ἐρχόταν στό μέλλοντα αἰῶνα, αὐτονομήθηκε ἀπό αὐτήν τήν προοπτική. Ἡ ἄσκηση ἀποσπάστηκε ἀπό τό πρόην φυσικό της πλαίσιο, τήν ἐσχατολογία, καί οἱ ἐπιτεύξεις τῆς ἔπαψαν νά εἶναι σημεῖα τῆς ἐρχομένης βασιλείας. Δίχως ἐσχατολογική ἀναφορά κατάντησε μέσο προσπέλασης τοῦ Θεοῦ στά ὅρια μιᾶς προσωπικῆς πλέον καί ὄχι τῆς παγκόσμιας ἱστορίας.

Τό ἔργο τοῦ Θεοῦ σ' αὐτήν τήν κλίμακα κατάντησε σκιῶδες

καί ἄδηλο περιβαλλοντικό στοιχεῖο. Ὁ χριστιανισμός ἐγίνε πλέον ἓνας τρόπος, κάποτε ἀκόμα καί μιά μέθοδος προσέγγισης καί οἰκείωσης τοῦ Θεοῦ. Πράγμα πού φυσικά προσφέρθηκε ὡς βάση γιά τήν ὑποστήριξη τῆς ὁμοιότητάς του μέ ἄλλες ἤ, στό βαθμό πού ἡ θρησκεία γενικά ταυτίζεται μέ ὅ,τι περιγράψαμε πρὶν ὡς «νέα θρησκευτική συνείδηση», μέ ὅ,τι οὐσιαστικά συνιστᾷ ὅλες τίς θρησκείες. Ἐξ οὗ καί τά φαινόμενα πού περιγράψαμε ὅτι συναντᾷ ἡ προβολή τῆς «παλιᾶς θρησκευτικῆς συνείδησης». Αὐτά πιστοποιοῦν τό θρίαμβο τῆς «νέας». Πού ἰσοδυναμεῖ μέ θρίαμβο τῆς ἐπιθυμίας τοῦ ἀνθρώπου, ἔστω κι ἐκείνης πού ἔχει ὡς ἀντικείμενο τόν Θεό, ἔναντι τοῦ σχεδίου τοῦ ἰδίου τοῦ Θεοῦ.

Ἕνας ἀπό τούς βασικότερους λόγους τοῦ θριάμβου τῆς «νέας θρησκευτικῆς συνείδησης» ἔναντι τῆς «παλιᾶς» εἶναι κάτι πού θά μπορούσαμε νά περιγράψουμε ὡς τή «λογικότητα» πού αὐτή διαθέτει. Ἐνῶ ἡ παλιά ἀπευθύνεται στήν πίστη, ἐκτός τῆς ὁποίας μοιάζει μέ παραμῦθι – γι' αὐτό καί κατατάσσεται ἀπό διάφορους στή μυθική σκέψη – ἡ «νέα» προβάλλει μιά «ἀλήθεια» ἀποδεκτὴ ἀπὸ τό λόγο, ἐφόσον αὐτή εἶναι πιστοποιήσιμη ἀπὸ τήν ἐμπειρία.

Καί εἶναι πιστοποιήσιμη ἀπὸ τήν ἐμπειρία, διότι ἡ «ἀλήθεια» αὐτή δέ συνίσταται σέ γεγονότα ἢ πράξεις, ἅπαξ στήν ἱστορία συμβάντα καί μὴ ἐπαναλαμβανόμενα, ἔχοντα τή σημασία πού τούς ἀποδίδεται μόνο ἐν Πνεύματι Ἀγίῳ, καί τοποθετημένα στήν προοπτική ἐνός τελικοῦ γεγονότος πού ἀκόμα δέν ἔχει συμβεῖ· ἀναφέρεται, ἀντίθετα, σέ ὑπάρχουσες πραγματικότητες. Ὅχι σ' ἓνα θεῖο ἔργο, ἀλλὰ σέ μιά θεία «φύση».

Ἡ θεία αὐτή φύση, ὅπως φανερώνουν, μεταξύ ἄλλων, καί οἱ ὅροι πού χρησιμοποιοῦνται πρὸς ἀναφορά σ' αὐτήν, ὅπως «ὑπερβατικό», «διάσταση» κ.ἄ., εἶναι μιά ὑπάρχουσα ἀντικειμενική πραγματικότητα. Τό «ὑπερβατικό», δηλαδή, δέ βλέπεται μόνο ὡς τό συντακτικό ἀντικείμενο σέ μιά πρόταση ἢ σ' ἓνα γενικό τρόπο σκέψης πού ἔχει ὡς ἀντίστοιχο ὑποκείμενο τόν ἄν-

θρωπο, αλλά και ως αντικείμενο μέ την έννοια ενός μέρους ή μιᾶς ὀψης τοῦ συνόλου τῆς πραγματικότητας. Πρόκειται γιά ἕναν ἐξαντικειμενισμό τοῦ «ὑπερβατικοῦ» πού, μαζί μέ τήν τοποθέτηση τοῦ ἀνθρώπου στή θέση τοῦ ὑποκειμένου τοῦ ὅλου ἐγχειρήματος τῆς πνευματικότητας, ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά κυριότερα χαρακτηριστικά τῆς «νέας θρησκευτικῆς συνείδησης».

Ὁ ἐξαντικειμενισμός αὐτός δέν προήλθε ἀναγκαστικά ἢ συνολικά ἀπό τίς ἀνατολικές θρησκείες, μιάς καί ἀπό τό κατὰ βάση ἀπρόσωπο ἕως τό προικισμένο μέ «συνείδηση» (cit) Μπράμαν, ἢ ἕως τό «νοῦ», τόν προικισμένο μέ «σοφία» καί «συμπόνια» μεγάλων τμημάτων τοῦ μαχαγυανισμοῦ, ὑπάρχουν σ' αὐτές πολλοί βαθμοί καί μορφές παρουσίας ἢ ἀπουσίας τοῦ «προσωπικοῦ» στό «ὑπερβατικό».

Προήλθε περισσότερο ἀπό τή συμβολή τῆς ἐπιστήμης στή διαμόρφωση τῆς θρησκευτικῆς ἀντίληψης, συμβολή πού συντέλεσε τά μέγιστα στόν παραπάνω ἐξαντικειμενισμό, ἀλλά καί σέ ὅ,τι θά μπορούσαμε νά ὀνομάσουμε «ἐπιστημονικοποίηση» τῆς θρησκείας στήν ἐποχή μας. Αὐτή ἡ ἐπιστημονικοποίηση ἀποτελεῖ, κοντά στά δύο κύρια πού ἀναφέραμε, ἕνα ἀπό τά πιό χτυπητά ἐπίσης χαρακτηριστικά τῆς «νέας θρησκευτικῆς συνείδησης».

Βέβαια, ἡ θεώρηση τοῦ ἀπολύτου ὡς μιᾶς «ἐνέργειας» ἢ «δύναμης», συνοδευόμενη ἀπό ὅλα τά θρησκευτικά μορφώματα πού ἀπετέλεσαν τίς κατὰ καιρούς ἐκφράσεις της, συνιστᾷ ἕνα στοιχεῖο τῆς ἱστορίας τοῦ ἐν λόγῳ ἐξαντικειμενισμοῦ τό ὁποῖο βρισκόταν ἐκεῖ ἀπό τήν ἀρχή καί πού ἀκόμα ἀποτελεῖ μέρος της. Ἐνα ἀποφασιστικό ὅμως βῆμα στήν πορεία τῆς πραγματοποιήθηκε μέσω τῶν ψυχδελικῶν οὐσιῶν καί τῆς ψυχολογίας¹³.

113. Στό ἴδιο, σ. 310, ὑπό τόν προσφυή τίτλο «Ἡ κοσμική (secular) πνευματική ἀφύπνιση». Ἐνῶ ὁ συγγραφέας ἀπομονώνει καί τονίζει τά

Πρόκειται για μία από εκείνες τις ιστορίες που έλαβαν χώρα μέσα στα πλαίσια της γενικότερης ιστορίας των νέων θρησκειών, την οποία διαγράψαμε. Καί πού, ενώ ξεκίνησαν από τη δεκαετία του '60 και ωρίτερα, καρποφόρησαν αργότερα.

Πειράματα με ψυχεδελικές ουσίες γίνονταν πολύ πριν ή λήψη τέτοιων ουσιών εξαπλωθεί στο βαθμό που αυτό συνέβη από τα τέλη της δεκαετίας του '60. Αυτές προκαλούσαν τις λεγόμενες «μεταλλαγμένες καταστάσεις συνείδησης». Καταστάσεις, μ' άλλα λόγια, κατά τις οποίες ο πειραματιζόμενος είχε άλλη συνείδηση του κόσμου: τον έβλεπε, δηλαδή, και τον αντιλαμβανόταν ή γενικά τον βίωνε διαφορετικά από ό,τι συνήθως· π.χ. με πιο έντονα τα δεδομένα των αισθήσεων, ή με την προσθήκη δεδομένων άλλων από εκείνα με τα οποία προμηθεύει το συνήθη νοῦ ή αντίληψη¹¹⁴. Έτσι, ή έρευνα αυτή «ἀποκάλυψε ότι ή ανθρώπινη ψυχή έχει ένα εξαιρετικό φάσμα καταστάσεων συνείδησης, τό οποίο υπερβαίνει κατά πολύ τά στενά ὅρια της καθημερινής επίγνωσης του εμπειρικού-λογικού νοῦ, τόν οποίο ο δυτικός πολιτισμός υιοθέτησε τούς τελευταίους αιώνες»¹¹⁵.

Ἄν κάθε κατάσταση συνείδησης είναι ο έκαστοτε τρόπος αντίληψης του κόσμου, οί άλλες καταστάσεις συνείδησης δέν είναι κάτι πού έχει νά κάνει μόνο μέ τήν ανθρώπινη ψυχή, αλλά

δύο αυτά στοιχεία ως πηγές αυτής της ἀφύπνισης, θά δοῦμε ότι μπορούν νά ἀναφερθοῦν καί ἄλλα.

114. Βλ. γιά τήν περιγραφή τέτοιων ἐμπειριῶν π.χ. τό βιβλίο τοῦ Aldous Huxley, *The Doors of Perception*, Harper & Row, 1970 (1954). Τά κλασικά σχετικά ἔργα αὐτῆς τῆς ἐρευνας εἶναι τά R.E.L. Masters καί Jean Houston, *The Varieties of Psychedelic Experience* Holt, Rinehart and Winston, N. York 1966) καί Stanislav Grof, *Realms of Human Unconscious: Observations from LSD Research*, Viking Press, N. York 1975.

115. Ewart Cousins, ὁ.π., σ. 310.

μέ τον κόσμο. 'Ο κόσμος είναι ό κόσμος όπως τον αντιλαμβανόμαστε κάθε φορά. Αυτό που ονομάζουμε συνήθη κόσμο, δεν είναι παρά ό κόσμος όπως μάς τον παρουσιάζει μία από όλες τις δυνατές αντιλήψεις του. Δεν είναι λοιπόν αναγκαστικά ό «πραγματικός». 'Αν ό ίδιος κόσμος, μέσα από κάποια άλλη αντίληψή του, παρουσιασθεί άλλως, ή νέα παράστασή του έχει τις ίδιες αξιώσεις πραγματικότητας μέ τή συνήθη. 'Η, αν αυτή θεωρηθεί παραισθητική, εξίσου παραισθητική καί, γιατί όχι, ίσως καί περισσότερο, μπορεί νά θεωρηθεί καί ή συνήθης.

Έτσι, οι διάφορες αντιλήψεις ή «συνειδήσεις» του κόσμου, τις όποιες μπορούσε κανείς νά αποκτήσει μέ τις ψυχεδελικές ουσίες, πρόσθεταν στό συνήθη κόσμο ποιότητες άλλες, τον παρουσίαζαν άλλως. Μ' ένα λόγο πρόσθεταν σ' αυτόν ποιότητες, άρα τον διεύρυναν. 'Η λέξη «άλλο», που έμπεριέχει ό όρος «μεταλλαγμένη», έχει, τόσο τήν έννοια του «έτερου», όσο καί του «περισσότερου». 'Η φράση «μεταλλαγμένες καταστάσεις συνείδησης» λοιπόν, που άποτελεί για πολλούς τήν έκφραση της πιό επαναστατικής ιδέας της εποχής μας, σημαίνει ταυτόχρονα περισσότερο κόσμο, περισσότερη πραγματικότητα. 'Η νέα αυτή, διευρυμένη πραγματικότητα, θεωρήθηκε, μέ βάση όσα είπαμε παραπάνω, ως εξίσου άληθινή μέ τή «γνωστή».

Όμως όρισμένες ουσίες δεν πρόσθεταν άπλως ποιότητες στό γνωστό κόσμο, ούτε άπλως μετάλλασσαν τον ίδιο: σπάζοντας κάποια φράγματα αποκάλυπταν επίσης κάποια άλλη διάσταση, κάποια άλλη πραγματικότητα, άόρατη καί άγνωστη στην κοινή συνείδηση. Μία πραγματικότητα, ένα χώρο μέ τον όποιο ή ψυχή ήταν συγγενής, άποτελούσε δηλαδή συνέχειά του, όπως καί αυτός εκείνης καί τελούσε άπλως σέ απομόνωση από αυτόν. Μέ τή βοήθεια των ουσιών, ή απομόνωση αυτή διασπαζόταν καί ή ψυχή άνοιγόταν προς μία άλλη διάσταση. Όπως καί μέ τις μεταλλαγές του γνωστού κόσμου, ό άλλος αυτός κόσμος θεωρήθηκε επίσης όλοτελα πραγματικότητα. Στό γνωστό κόσμο προ-

στέθηκε έτσι ένας άλλος. Έτσι ανακαλύφθηκε ή πνευματική Ἀμερική, ὁ πνευματικός Νέος Κόσμος τῆς ἐποχῆς μας.

Βέβαια, ἡ ὑπαρξὴ αὐτῆς τῆς διάστασης δέν ἦταν κάτι καινούργιο γιὰ τὸν κόσμο τῆς θρησκείας ὅπως δέν ἦταν βέβαια καὶ ὁ Νέος Κόσμος «νέος» γιὰ ὅσους τὸν γνώριζαν πρὶν τὸν «ανακαλύψουν» οἱ θαλασσοπόροι τῆς Δύσης. Ὅλες οἱ ἐσωτερικές παραδόσεις προϋποθέτουν τὴν ἐσωτερικὴ διάσταση, ὅλος ὁ πολύμορφος ἀποκρυφισμὸς ἕναν ἀπόκρυφο χῶρο. Ὁ σαμανισμὸς τὸ ἴδιο, ὁ πνευματισμὸς, ὁ σατανισμὸς, ἡ μαγεία, τὸ ἴδιο.

Κάθε θρησκεία γνωρίζει τὸν ἀόρατο κόσμο. Ἡ διαφορὰ ἐδῶ ἦταν ὅτι αὐτὸς ὁ κόσμος ἀνακαλυπτόταν πιά ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη. Καὶ ὄχι μόνο αὐτός, ἀλλὰ καὶ τὰ μέσα προσπέλασής του, δηλαδή, στὴν πρώτη αὐτὴ φάση, οἱ χημικές, ψυχεδελικές οὐσίες. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ κόσμος αὐτὸς γίνεται πλέον ἐπιστημονικὰ ἐπαληθεύσιμος καὶ ἐρευνήσιμος.

Ὁ καινούργιος γιὰ τὴν ἐπιστήμη κόσμος δέ συσχετίσθηκε καὶ δέν ταυτίσθηκε μὲ τὸ θρησκευτικὸ ἐσωτερικὸ κόσμο εὐθύς ἐξαρχῆς. Αὐτὸ ἔγινε ἀφοῦ παρατηρήθηκαν ὁμοιότητες μεταξὺ τῶν δύο. Τό θέμα τέθηκε στὴν ἀρχὴ ὡς ἐρώτημα: «Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἐντυπωσιακὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς ἔρευνας ὑπῆρξε ὁ συσχετισμὸς, τὸν ὁποῖο αὐτὴ ἀποκάλυψε, ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς καταστάσεις συνείδησης καὶ σ' ἐκεῖνες πού ἀναζητοῦσαν οἱ κλασικὲς παραδόσεις πνευματικότητας, μέσα ἀπὸ τεχνικές προσευχῆς καὶ διαλογισμοῦ. Ἀμέσως γεννήθηκε τὸ ἐρώτημα: Μποροῦν τέτοιες μεταλλαγμένες καταστάσεις, πού παράγονται μὲ χημικὰ μέσα ἢ μὲ τὴ βοήθεια τῆς ὕπνωσης, νὰ παραβληθοῦν θεμιτὰ μὲ τὴν ὑψηλότερη συνείδηση τῶν ἀναγνωρισμένων μυστικῶν τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσης; Ἡ συζήτηση ἀκόμα συνεχίζεται»¹¹⁶.

116. Στὸ ἴδιο, σ. 310-311.

Όμως ἡ θετική ἀπάντηση στό ἐρώτημα ἔχει κερδίσει τοὺς περισσότερους, εἰδικούς καί μή. Ἦδη, στό ἀπόσπασμα πού μόλις παραθέσαμε, ὁ E. Cousins προϋποθέτει, ἐντελῶς βέβαια αὐθαίρετα καί ἀπλουστευτικά, ὅτι οἱ «ἀναγνωρισμένοι μυστικοί» τοῦ παγκόσμιου θρησκευτικοῦ παρελθόντος καί οἱ «κλασικές παραδόσεις πνευματικότητας» ἀσχολοῦντο μέ τήν ἀναζήτηση «καταστάσεων συνείδησης» ἢ μιᾶς «ὕψηλότερης συνείδησης».

Ἄν θυμηθοῦμε ὅτι γιά τή «νέα θρησκευτική συνείδηση» ἡ πνευματικότητα ταυτίζεται μέ τή θρησκεία, ἡ ταύτιση τοῦ ἐγχειρήματος προσπέλασης τῆς ἄλλης πραγματικότητας μέ τήν πνευματικότητα ἰσοδυναμοῦσε μέ τήν ταύτιση αὐτοῦ τοῦ ἐγχειρήματος μέ τή θρησκεία. Τό «ὕπερβατικό» στό ὁποῖο «ἀνοίγεται» ἡ ψυχὴ εἶναι πιά μιᾶ διάσταση μιᾶς γενικότερης, συνολικῆς πραγματικότητας, ὅπως καί ἡ ἐξωτερικὴ τῆς στοιβάδα, δηλαδή ὁ κόσμος στόν ὁποῖο κοινά ζοῦμε.

Ἡ προσπέλαση τῆς διάστασης αὐτῆς, καθῶς, βέβαια, καί τοῦ περιεχομένου τῶν ὄντων πού τήν κατοικοῦν, τῶν δυνάμεων πού διαθέτει, τῶν μυστικῶν καί μυστηρίων πού κρύβει, τῶν ἀληθειῶν πού φυλάει ἀποτελεῖ, σέ μεγάλο τουλάχιστον βαθμό (διότι, βέβαια, ἡ ἐπανάδυση τῆς ἐσωτερικῆς διάστασης συνιστᾷ τή βάση μεγάλου μέρους τῶν νέων θρησκειῶν τῆς τελευταίας φάσης, αὐτῆς πού διερχόμαστε, ἀλλά δέν τίς ἐξαντλεῖ ὅλες) τό περιεχόμενο τῆς νέας ἀντίληψης τῆς θρησκείας, τήν τρέχουσα «θρησκευτική συνείδηση».

Ὅλοφάνερα πρόκειται γιά τήν ἴδια «θρησκευτική συνείδηση» πού περιγράψαμε πρὶν, μέ τή διαφορὰ ἐνός προχωρημένου ἐξαντικειμενισμοῦ τοῦ ἀπολύτου. Ἡ ὑπέρβαση ὑπάρχει ἀκόμα, ἀλλά εἶναι ἐνδοκοσμική, εἶναι δηλαδή τέτοια ἔναντι, ὄχι τοῦ συνόλου τοῦ κόσμου, ἀλλά ἐνός τμήματός του, ἐνῶ αὐτὴ καταλαμβάνει ἓνα ἄλλο. Ὑπάρχουν βέβαια οἱ περιπτώσεις ἐκεῖνες στίς ὁποῖες τό «ὕπερβατικό» ταυτίζεται μέ μιᾶ τελευταία, ὕψιστη ζώνη ἐνός φάσματος (δηλαδή τοῦ συνόλου μιᾶς

διαστρωματωμένης πραγματικότητας) από την οποία απέρρευσε ὅλο τὸ ὑπόλοιπο, μέ τελευταία του ζώνη τὴν ἐξωτερική, δηλαδή τὸν κόσμο μας¹¹⁷. Ὅμως ἡ ιδέα τοῦ ξεχωριστοῦ, διαφορετικοῦ χώρου ὡς τοῦ ἀπολύτου, ὅπως τυπικά συμβαίνει σ' ὅλες τίς περιπτώσεις τοῦ ἱεροῦ χώρου, ἐπικρατεῖ.

Σ' αὐτές, τὸ «ἄλλο» τοποθετεῖται πάντα σέ κάποιο χώρο, ὁ ὁποῖος μετὰ τὸ ἀντικαθιστᾶ στό νοῦ. Ὁ «ἄλλος χώρος» ἀντικαθιστᾶ δηλαδή τὸ «ἄλλο», μ' ἄλλα λόγια τὸ διαφορετικό, τὸ ἐντελῶς ἀπολελυμένο, ἄρα τὸ ἀπόλυτο. Μ' αὐτόν τὸν τρόπο παρᾶγεται ἡ ἀπολυτοποίηση ἢ «θεοποίηση» μιᾶς ὕψης ἢ τμήματος τοῦ κόσμου.

Πρόκειται, στό βαθμό πού τὸ ἀντικείμενο τῆς πνευματικότητας, δηλαδή τὸ ἀπόλυτο, ἦταν πρὶν ὑπερβατικό ὡς πρὸς τὸ σύνολο τοῦ κόσμου ἢ στό βαθμό πού μιὰ τέτοια ἐπιλογή δέν εὐνοεῖται, ἀλλά, ἀντίθετα, υἱοθετεῖται ὡς ἀπόλυτο μιὰ ὕψη τοῦ κόσμου, γιὰ μιὰ μεταλλαγή, ἡ ὁποία, κατὰ τὴ γνώμη μας, δέ μᾶς ἐπιτρέπει νά χρησιμοποιήσουμε καί γι' αὐτὴν τὴ φάση τῆς ἱστορίας τῶν νέων θρησκειῶν τὸν ὅρο «πνευματικότητα». Πιστεύουμε ὅτι ὁ πιὸ κατάλληλος ὅρος, ἐκεῖνος πού ἀποδίδει καλύτερα ἀπὸ ὅποιονδήποτε ἄλλον τὴν τρέχουσα «νέα θρησκευτική συνείδηση», εἶναι ὁ ὅρος «κοσμοθεϊσμός».

Ὁ κοσμοθεϊσμός, τόσο γνωστός ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν θρησκειῶν καί μάλιστα ἀπὸ τὸν πολυθεϊσμό, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν τοποθέτηση τῆς ιδέας τοῦ ἀπολύτου σέ μιὰ ἢ σέ περισσότερες ὕψεις τῆς πραγματικότητας, οἱ ὁποῖες ἀντικαθιστοῦν κατόπιν στό νοῦ τὸ ἀπόλυτο. Θὰ διαπιστώσουμε ὅτι ὁ κοσμοθεϊσμός, μ' αὐτὴν τὴν ἔννοια, ἀποτελεῖ κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῶν νέων θρησκειῶν τῆς ἐποχῆς μας. Αὐτός εἶναι πού, ἐφόσον προϋποθέτει

117. Ὅπως στό ἔργο τοῦ Ken Wilber, *The Spectrum of Consciousness*, Quest Books, 1977.

ένα απόλυτο, τό οποίο είναι εμπειρικά, ακόμα καί λογικά, τέλος, επιστημονικά έρευνήσιμο καί προσπελάσιμο, προσδίδει στίς νέες θρησκείες τό λογικό καί μάλιστα επιστημονικό χαρακτήρα, πού έχουν τόσες καί τόσες από αὐτές. Πρόκειται πράγματι γιά μιá *επιστημονικοποίηση τῆς θρησκείας*, ὅπως τήν χαρακτηρίσαμε.

Σ' αὐτήν, ἡ προσευχή καί ὁ διαλογισμός ἀποτελοῦν «τεχνικές» πού ὑπηρετοῦν τό σκοπό της. Ἀνάλογες τεχνικές τοῦ παρελθόντος, πού χρησιμοποιήθηκαν σέ θρησκείες πού προϋποθέτουν ἐξίσου ἕναν «ἄλλο κόσμο» καί πού στοχεύουν ἐπίσης στήν προσπέλασή του, στή μετάβαση ἐκεῖ, στήν οἰκείωσή του, ὅπως στό σαμανισμό, ἐρευνῶνται πειραματικά. Τό «ταξίδι», ὅρος τοῦ ὁποῖου ἡ ἐξαιρετική συχνότητα μέ τήν ὁποία ἀπαντᾶται δείχνει τό βαθμό τῆς ἐπικράτησης τῆς ιδέας τοῦ ἄλλου κόσμου, καθώς καί οἱ μέθοδοι ἐπίτευξής του, ἀποτελοῦν ἀντικείμενο ἐπιστημονικῆς ἔρευνας.

Μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι, ὅπως οἱ ἀνατολικές θρησκείες ἔδωσαν τό ἔναυσμα γιά τήν ἀναζήτηση ἀνάλογων πραγμάτων στίς κλασικές παραδόσεις, ἔτσι καί ἡ ἀνακάλυψη τῆς ἐσωτερικῆς διάστασης ἔδωσε τό ἔναυσμα γιά τήν ἔρευνα ὅλων τῶν παραδόσεων πού τήν προϋποθέτουν. Ὁ νεο-σαμανισμός, πού ἐνμέρει τουλάχιστον ξεκίνησε ἀπό τό ἔργο τοῦ Καστανέδα¹¹⁸ (ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε, μέ τή σειρά του, ἕνας ἀπό τοὺς πρῶτους καί τουλάχιστον ὁ διασημότερος ἀναζητητής τέτοιων παραδόσεων) καί πού σήμερα γνωρίζει μιá ἄνευ προηγουμένου ἀνθιση μαζί, βέβαια, καί οἱ μελέτες γιά τήν ἰνδιάνικη θρησκεία, πού τόσο ἀπροσδόκητα ἐπίσης ἀνθοῦν, ἀποδεικνύουν τοῦ λόγου τό ἀληθές. Μέ τόν ἴδιο τρόπο ἐξηγεῖται σέ μεγάλο βαθμό καί ἡ ἀνθιση τοῦ ἀποκρυφισμοῦ, ἀλλά καί ἄλλων θρησκειῶν «ἄλλου κόσμου», ὅπως ἡ τέταρτη διάσταση ἢ ἡ μεταθανάτια κατάσταση, μέ ὅλη τή μελέτη

118. Βλ. Roger N. Walsh, *The Spirit of Shamanism*, Mandala 1990, σ. 4.

τῶν ἐπιθανάτιων καὶ μεταθανάτιων ἐμπειριῶν πού τή συνοδεύει. Τό ἴδιο ἰσχύει γιὰ τήν πάσης φύσεως «ιερή κοσμολογία».

Εἶπαμε πρὶν ὅτι ἡ ἀνακάλυψη τῆς ἐσωτερικῆς διάστασης προῆλθε ἀπὸ τὸν πειραματισμὸ μέ ψυχεδελικές οὐσίες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ψυχολογία. Αὐτές τίς δύο πηγές ἀναφέρει ὁ Ewart Cousins. Πράγματι, ἡ ψυχολογία, κυρίως ἐκείνη τοῦ Γιούνγκ, ἀνακάλυψε ἐπίσης ἕναν ἄλλο χῶρο – στήν περίπτωση τοῦ Γιούνγκ τό ὁμαδικό ἀσυνείδητο. Αὐτό ἀργότερα ἀναλήφθηκε ἀπὸ τὴν «ὑπερπροσωπική ψυχολογία» καὶ ταυτίσθηκε ἐπίσης μέ τὴν ἄλλη διάσταση¹¹⁹. Ὅμως ὑπῆρξαν καὶ ἄλλες παρόμοιες πηγές, τίς ὁποῖες πρέπει νά δεῖ κανεῖς ὡς σύνολο, μιάς καὶ ἀνήκουν ὅλες στὸν ἴδιο ἀστερισμὸ: στήν ιδέα τοῦ ἄλλου χώρου, τῆς ἄλλης διάστασης, τῆς ἄλλης πραγματικότητας.

Ἡ τέταρτη διάσταση εἶναι μία ἀπὸ αὐτές. Ἡ ἱστορία της ξεκινάει ἀπὸ παλιά, περνώντας μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα μυθιστοριογράφων ὅπως ὁ Λιούις Κάρολ («Ἡ Ἀλίκη στὴ Χώρα τῶν Θαυμάτων»), ἐρασιτεχνῶν ἐπιστημόνων ὅπως ὁ James Hinton ἢ ἐσωτεριστῶν ὅπως ὁ Π. Οὐσπένσκυ. Συγκεντρώνει σήμερα, ὄχι μόνο μεγάλο ποσοστὸ «λατρείας», ἀλλὰ καὶ ἐνδιαφέροντος θρησκευολογικοῦ καί, βέβαια, ἐπιστημονικοῦ¹²⁰. Καί σ' αὐτήν, ὅπως σέ ὅλες τίς περιπτώσεις ἄλλης πραγματικότητας, ἡ ἴδια ἱστορία ἐπαναλήφθηκε: ἡ σύγχρονη ἐπιστήμη ὑπῆρξε ὁ καταλύτης, ἀκολούθησε ἡ ταύτιση μέ τό ἀντικείμενο ἐνασχόλησης τῆς παραδοσιακῆς θρησκείας, ἡ ὁποία τελικά γίνεται ἀντικείμενο ἐπιστημονικῆς ἐρευνας. Δέν πρέπει νά παραλείψουμε ἀκόμη τή

119. Βλ. Ewart Cousins, ὁ.π., σ. 311-312.

120. Γιὰ τὴν ἱστορία, ἀλλὰ καὶ γιὰ ἀρκετές ἀναφορές στὴν ἐπιστημονική ἐρευνα, στὴ λογοτεχνική παρουσία κ.λπ. τῆς τέταρτης διάστασης, βλ. Ioan P. Couliano, «A Historian's Kit to the Fourth Dimension», στό περ. *Incognita*, τ. 1/2, 1990, σ. 113-1129.

συμβολή σ' αυτό τό σημείο τοῦ F. Capra, πού ἐξομοίωσε θεωρίες τῆς σύγχρονης φυσικῆς μέ τούς ἀρχαίους ἀνατολικούς μυστικισμούς.

Αὐτή εἶναι μέ λίγα λόγια ἡ ἱστορία τῶν φάσεων πού διέγραψε ἡ πορεία τῶν νέων θρησκείων στήν ἐποχή μας. Ἀφήσαμε βέβαια κατὰ μέρος πάμπολλες πτυχές τῆς. Ὡστόσο ὅσα εἴπαμε νομίζουμε ὅτι ἀποτελοῦν τή ραχοκοκκαλιά τῆς καί ὅτι ἀκόμα εἶναι ἐκεῖνα πού ἐξηγοῦν καί δίνουν τήν εἰκόνα τῆς σύγχρονης φάσης. Μέ βάση τή γενική παρατήρηση ὅτι *ἡ σύγχρονη αὐτή φάση χαρακτηρίζεται ἀπό τόν κοσμοθεϊσμό* – παρατήρηση ἡ ὁποία, ὅπως θά δοῦμε, μπορεῖ νά ἐφαρμοσθεῖ σέ μεγαλύτερη ἔκταση καί ὄχι μόνο ἀναφορικά μέ τήν ἐσωτερική διάσταση – θά προσπαθήσουμε στό τελευταῖο μέρος αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου νά ἀναγάγουμε τίς νέες θρησκείες σέ κάποιες κατηγορίες, ὥστε νά τακτοποιήσουμε, ὅσο εἶναι δυνατόν, τό χάος, ἀλλά καί νά τίς καταλάβουμε καλύτερα.

Ἡ τελευταία πρόταση αὐτῆς τῆς ἐνότητας μπορεῖ νά συνίσταται σέ μιά σύνοψή τῆς: ἀπό τό ἔργο τοῦ Θεοῦ στήν πνευματικότητα, καί ἀπό τήν πνευματικότητα στόν κοσμοθεϊσμό.

3. Μιά πρόταση ταξινόμησης

Εἴπαμε προηγουμένως ὅτι ὁ κοσμοθεϊσμός, μέ τήν ἔννοια τῆς τοποθέτησης τῆς ιδέας τοῦ ἀπολύτου σέ μιά ὄψη τοῦ κόσμου, ἡ ὁποία ἀντικαθιστᾷ μετά τό ἀπόλυτο τόν ἀνθρώπινο νοῦ, ἀποτελεῖ κοινό χαρακτηριστικό τῶν νέων θρησκείων, στή φάση τουλάχιστον πού διερχόμαστε. Ἐκεῖνο ὡστόσο πού τοποθετεῖται σέ κάποια ὄψη τοῦ κόσμου δέν εἶναι ἡ ἴδια ἡ ιδέα τοῦ ἀπολύτου, ἀλλά κάποια ἀπό τίς πολλές ἀντιλήψεις του τίς ὁποῖες μπορούμε νά ὀνομάσουμε, προκειμένου νά μήν ἀναλωνόμαστε σέ περιφράσεις, μέ τόν ὄρο «*τροπικότητες*» τοῦ ἀπολύτου.

Οἱ τροπικότητες δέν εἶναι κι αὐτές παρὰ ιδέες, ὅπως καί τό

ἴδιο τό «ἀπόλυτο» ὄχι βέβαια καθεαυτό, ἀλλά στό βαθμό πού ἀποτελεῖ γιά μᾶς, μέσα στή συνολική ἐμπειρία του, ἐπίσης μιά ἀντίληψη: τήν ἀντίληψη πού ἔχουμε γι' αὐτό, τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο τό ἐννοοῦμε. Ἦδη ὁ ὅρος π.χ. «ἀπόλυτο» ἐκφράζει μιά τέτοια ἀντίληψη: σημαίνει τό παντάπασι ἀπολελυμένο, τό ἐντελῶς δηλαδή ἀποκομμένο, ἄρα τό ξεχωριστό, τό ὁλοκληρωτικά διαφορετικό, τό ἀπόλυτα ἕτερο ἢ ἄλλο. Αὐτή ἀποτελεῖ καί τή βασικὴ τροπικότητα τοῦ ἀπολύτου: τό ἀντιλαμβανόμεστε κύρια καί πρωταρχικά ὡς τό «ἄλλο», ὡς τό «ἕτερο».

Ὅταν ἡ ἑτερότητα αὐτὴ γίνεται σέ ἀναφορά πρὸς τόν κόσμον συνολικά, ὅταν μ' ἄλλα λόγια ἀντιλαμβανόμεστε τό ἀπόλυτο ὡς κάτι διαφορετικό, ἄλλο ἀπὸ ὅλον τόν κόσμον, τότε ἔχουμε τὴ λεγόμενη *ὑπέρβαση* – μιάς καί ἡ «ὑπέρβαση» δέν εἶναι παρά μιά διαδικασία ἀποκοπῆς τοῦ ἀπολύτου ἀπὸ τόν κόσμον, δηλαδή διαδικασία διαφοροποίησής του ἀπὸ αὐτόν. Στό γνωστικό ἐπίπεδο τό ἴδιο πράγμα ὀνομάζεται ἀποφατισμός – ὁ ὁποῖος ἀκριβῶς συνίσταται σέ μιά συστηματικὴ ἀποταύτιση τοῦ ἀπολύτου ἀπὸ τόν κόσμον. Μ' αὐτὴν τὴν ἔννοια, μιάς καί ὅλες οἱ ἀντιλήψεις δέν εἶναι παρά ιδέες παρμένες ἀπὸ τόν κόσμον, ἡ ὑπέρβαση ἢ ὁ ἀποφατισμός συνίστανται ἐπίσης σέ ὑπέρβαση καί αὐτῶν τῶν ἀντιλήψεων.

Αὐτὴν τὴν κίνηση τῆς βαθμιαίας διαφοροποίησης τοῦ ἀπολύτου, μερικὰ στὴν ἀρχὴ καί κατόπιν συνολικά, ἀπὸ ὅλο δηλαδή τόν κόσμον, μπορούμε νὰ τὴν παρακολουθήσουμε π.χ. στὴ μετάβαση ἀπὸ τίς βέδες στὶς οὐπανισάδες. Ἡ μετάβαση αὐτὴ μπορεῖ πράγματι νὰ περιγραφεῖ, στὴν κύρια βέβαια γραμμὴ τῆς καί γιὰ ὅσο διήρκεσε ἢ διαρκεῖ, ὡς μιά μετάβαση ἀπὸ τόν κοσμοθεῖσμό στὸν ὑπερβατισμό.

Ὅμως καί ἡ ἀντίστροφη κίνηση μπορεῖ νὰ παρατηρηθεῖ, ὅπως π.χ. στὸ φαινόμενο τῆς ἐγκατάλειψης ἢ λησμονιᾶς (Deus otiosus) τῶν οὐρανίων (ἄρα ὑπερβατικῶν ὡς πρὸς τόν ὑπόλοιπο, κάτω ἀπὸ τόν οὐρανὸν, κόσμον) θεῶν, πρὸς χάρη θεῶν πιὸ «ἐνδοκο-

σμικῶν», ὅπως ἀτμοσφαιρικῶν (τῆς βροχῆς, τοῦ κεραυνοῦ, τοῦ ἡλίου) ἢ καί γήινων (τῆς ζωικῆς ἢ χθόνιας δύναμης κ.λπ.). Φυσικά τό ἀπόλυτο μπορεῖ νά βλέπεται, ἄρα νά «τοποθετεῖται» ἐξαρχῆς σ' αὐτές τίς ὕψεις τοῦ κόσμου ἢ καί σέ ὅλες τίς ὕψεις τοῦ κόσμου, συμπεριλαμβανομένου καί τοῦ οὐρανοῦ, ὅποτε ἔχουμε πολυθεϊσμό – πράγμα πού εἶναι τό ἴδιο μέ τόν κοσμοθεϊσμό.

Τό σημαντικό εἶναι ὅτι μιὰ τέτοια πολυμερῆς τοποθέτηση τοῦ ἀπολύτου, σέ διάφορες δηλαδή ὕψεις τοῦ κόσμου, προϋποθέτει τήν πολυειδή ἐννόηση, τήν πολύτροπη ἀντίληψή του, κάτι δηλαδή διαφορετικό ἀπό τή διαφοροποιητική κίνηση πού περιγράψαμε πρίν. Διότι, γιά νά τοποθετηθεῖ τό ἀπόλυτο π.χ. στή ζωτική ἐνέργεια (mana) πρέπει πρίν νά ἔχει συλληφθεῖ ὡς ζωή· γιά νά τοποθετηθεῖ στή ζωική δύναμη (π.χ. ὡς «κύριος τῶν κτηνῶν») πρέπει πρῶτα νά ἔχει ἐννοηθεῖ ὡς δύναμη· γιά νά τοποθετηθεῖ στόν παγκόσμιον νόμο, πρέπει πρῶτα νά ἔχει γίνει ἀντιληπτό ὡς νόημα· γιά νά τοποθετηθεῖ στό σύνολο τοῦ κόσμου (π.χ. ζευγος οὐρανός-γῆ) πρέπει πρῶτα νά ἔχει ἐννοηθεῖ ὡς ὅλο. Τά «οὔτε» τῆς προηγούμενης κίνησης ἀντικαθίστανται ἐδῶ ἀπό τά διάφορα «ὡς». Αὐτό μπορεῖ νά περιγραφεῖ ὡς μιὰ ἀντικατάσταση τοῦ ἀπολύτου, στό νοῦ, ἀπό τίς διάφορες ἐννοήσεις του, δηλαδή ἀπό τίς διάφορες τροπικότητές του.

Τέτοιες τροπικότητες ὑπάρχουν ἀρκετές. Ἀπαριθμήσαμε ἤδη κάποιες, ὅπως τή ζωή, τή δύναμη, τό νόημα, τό ὅλο. Ἄλλες εἶναι τό ἔνα, τό ἄπειρο, ἡ ὁμορφιά, ἡ καθαρότητα. Συλλαμβάνουμε, ἀντιλαμβανόμαστε (ὅσο, τονίζουμε καί πάλι, καί ὅταν δέν παραιτούμαστε ἀπό κάθε «ὡς», κάθε του δηλαδή ἀντίληψη) τό ἀπόλυτο ὡς ὠραιότητα, ὡς δύναμη, ὡς πραγματικότητα, ὡς νόημα κ.λπ., διαχωρίζοντάς το αὐτή τή φορά ἀπό τίς ἀντίστοιχες ἀντίθετες ιδέες, δηλαδή ἐδῶ ἀπό τήν ἀσχήμια, τήν ἀδυναμία, τό μηδέν, τό χάος. Καί ἡ ἴδια ἡ ἑτερότητα μπορεῖ, ἐκτός ἀπό βασική, νά καταμετρηθεῖ ἐπίσης ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς ιδέες καί νά ἀντιτεθεῖ σέ ὅ,τι, γιά διάφορους λόγους, δέ χαρακτηρίζεται ἀπό «ἐτερότητα».

Αυτή ή αντικατάσταση προϋποτίθεται καί εξηγεί τήν τοποθέτηση τοῦ ἀπολύτου στίς διάφορες ὕψεις τοῦ κόσμου. Οἱ ὕψεις αὐτές μοιάζουν, καθεμιά, μέ τή γενική ιδέα, πού μπορεί κάλλιστα νά προήλθε μέσα ἀπό μιάν ἀφαίρεση τῶν συγκεκριμένων αὐτῶν περιπτώσεων της, πού ἀποτελοῦν οἱ ἐν λόγῳ ὕψεις. Ἡ ζωική δύναμη π.χ., ή χθόνια δύναμη, ή ἀτμοσφαιρική δύναμη, ή παγκόσμια ἐνέργεια εἶναι ὕψεις τοῦ κόσμου, οἱ ὁποῖες εἶναι ταυτόχρονα «περιπτώσεις» τῆς ιδέας «δύναμη».

Τό ἀπόλυτο τοποθετεῖται σ' αὐτές, πότε στή μιὰ καί πότε στήν ἄλλη ή καί σέ ὅλες μαζί, ἐπειδή ἀκριβῶς πρῶτα ἔχει ταυτισθεῖ στό νοῦ μας μ' αὐτήν τήν ιδέα καί αντικατασταθεῖ ἀπό αὐτή. Ἡ τοποθέτησή του στίς συγκεκριμένες της «περιπτώσεις», πού εἶναι ταυτόχρονα ὕψεις τοῦ κόσμου, εἶναι τό ἴδιο ἀκριβῶς πράγμα μέ τήν τοποθέτησή του στήν ιδέα τῆς «δύναμης» γενικά, μέ μόνη διαφορά ὅτι οἱ «περιπτώσεις» αὐτές εἶναι ἀπλῶς πιο συγκεκριμένες της ἐκδοχές, σάν νά λέμε οἱ ἴδιες, ἀλλά πιο ἀπτές τροπικότητες. Καί ἀποτελοῦν πιο φανερά καί αἰσθητά τοποθετήσεις τοῦ ἀπολύτου σέ ὕψεις τοῦ κόσμου, ἀπό ὅ,τι αὐτό φαίνεται μέ τήν τοποθέτησή του στίς γενικές ιδέες πού εἶναι οἱ τροπικότητες.

Ὁ κοσμοθεῖσμός λοιπόν βασίζεται στήν αντικατάσταση τοῦ ἀπολύτου ἀπό τροπικότητες, τήν ὁποία καί προϋποθέτει, λαμβάνει ὅμως κυρίως χώρα, ὅταν καί αὐτές οἱ τροπικότητες τοποθετηθοῦν μέ τή σειρά τους στίς ὕψεις ἐκεῖνες τοῦ κόσμου πού βλέπονται ὡς οἱ συγκεκριμένες τους ἐκδοχές. Τότε οἱ ὕψεις αὐτές τοῦ κόσμου αντικαθιστοῦν στό νοῦ τίς τροπικότητες πού ἐκπροσωποῦν, ὅπως οἱ τροπικότητες τό ἀπόλυτο – αντικαθιστοῦν λοιπόν στό νοῦ τό ἀπόλυτο ὅπως αντικαθιστοῦν τό σχετικό οἱ ἀντιθετικά ἀνάλογες ὕψεις. Καί πάλι δηλαδή ή ὑέρβαση, δηλαδή ή διαφοροποίηση τῶν μέν ἀπό τίς δέ ὑπάρχει, ἀλλά λαμβάνει χώρα μέσα στόν κόσμο, ἀνάμεσα σέ δύο ὕψεις ή μέρη του καί ὄχι συνολικά ἀνάμεσα σ' αὐτόν καί στό ἀπόλυτο.

Μπορεῖ ἔτσι ή τροπικότητα π.χ. τοῦ «ὄλου» νά τοποθετηθεῖ

ἐκτός τοῦ σύμπαντος, θεωρουμένου σ' αὐτὴν τὴν περίπτωσι ὡς μερικότητος ἢ πολλαπλότητος ἢ ὀριακότητος κ.τ.τ. Μπορεῖ ὁμως νὰ τοποθετηθεῖ καί σέ μιά πιό συγκεκριμένη, πιό ἐνδοκοσμική «περίπτωσή» τῆς, π.χ. στό σύνολο τοῦ σύμπαντος, στήν ὁλότητα τοῦ κόσμου – πού εἶναι, βέβαια, μιά ὕψη τοῦ κόσμου. Αὐτό ἀκριβῶς συμβαίνει μεταξύ τῶν νέων θρησκείων, π.χ. στή «Νέα Ἐποχή»¹²¹. Σέ πιό ἀρχαϊκές ἐποχές τό ἴδιο θά γινόταν μέ τὴν τοποθέτησι τῆς ἴδιας ιδέας στό σύνολο οὐρανός-γῆ, ἀντί μόνο στόν (ὀλικό, ἐνικό, ἀδιάσπαστο, παμπεριεκτικό ὡς παγκάλυπτικό κ.λπ.) οὐρανό ἔναντι τῆς (πολλαπλῆς, διασπασμένης κ.λπ.) ἀτμόσφαιρας καί γῆς.

Πολλές τοποθετήσεις εἶναι δυνατές, ἐφόσον πολλές εἶναι οἱ ὕψεις τοῦ κόσμου πού, μέ βάση τὴν ὁμοιότητά τους μέ αὐτὴν, μποροῦν νὰ γίνουν φορεῖς τῆς ἴδιας ιδέας. Αὐτές οἱ τοποθετήσεις συνιστοῦν τόν κοσμοθεῖσμό. Καί τέτοιες ἀκριβῶς τοποθετήσεις ὑποστηρίζουμε ὅτι μπορούμε νὰ διαγνώσουμε στίς νέες θρησκείες. Οἱ ὁποῖες μποροῦν ἔτσι νὰ ὀρισθοῦν ὡς ἀντικαταστάσεις τοῦ ἀπολύτου ἀπὸ τροπικότητές του τοποθετημένες στόν κόσμο.

Νά διαγνώσουμε – ἢ, καλύτερα, νὰ ἀνιχνεύσουμε. Διότι τίς περισσότερες φορές οἱ τροπικότητες δέν εἶναι παρούσες παρὰ μόνο μέσα ἀπὸ ἄλλες ιδέες, στενότερες ἐννοιολογικά ἀπὸ τίς ἴδιες, ἀλλά ἀνήκουσες σ' αὐτές ὡς εἶδη πρὸς γένος. Δέ θά συναντήσουμε π.χ., πολλές φορές, τὴν ἴδια τὴν ιδέα τῆς ἀπειρίας ἢ τῆς ὁλότητος, ἀλλὰ τὴν ιδέα τοῦ «ἀνοιχτοῦ» (σέ ἀντιδιαστολή πρὸς τό «κλειστό» ἢ «στενό» πού, στά πλαίσια τῆς ιδέας τοῦ ὅλου, παίζουν τό ρόλο τοῦ σχετικοῦ, τοῦ «κακοῦ») ἢ τὴν ιδέα τῆς «διεύρυνσης», τῆς «σχέσης» κ.ο.κ.

121. Ὅπως ἔχουμε δείξει στό ἄρθρο μας «Νέα Ἐποχή – Ἡ θρησκευτολογική ταυτότητα ἐνός κινήματος», περ. Ἑξοδος, ἀρ. 6 (10), 1991, σ. 17-29 καί 7, σ. 41-61.

Ἡ, ὄχι τὴν ἰδέα τῆς «δύναμης» καθεαυτὴν, ἀλλὰ ἐκείνη τῆς «ἐνέργειας» ἢ τῆς «κυριαρχίας» ἢ τῆς «ἐξουσίας» ἢ τῶν «ἱκανοτήτων», τῶν «δυνάμεων» κ.ο.κ. Ἡ, ὄχι τὴν ἰδέα τοῦ «πραγματικού», ἀλλὰ τοῦ «εἶναι», τοῦ «ὑπάρχειν», τῆς «ζωῆς» ἢ ἀκόμα τῆς «υἰείας», ὅποτε καὶ τῆς «θεραπείας» κ.ο.κ. Ἡ, ὄχι τὴν ἰδέα τοῦ «νοήματος», ἀλλὰ ἐκείνη τῆς «τάξεως», τῆς «λογικῆς», τῆς «μῆ-τυχαιότητος», τῆς «ἀλήθειας», τοῦ «νόμου», τῆς «ἀρμονίας» κ.ο.κ. Ἡ, ὄχι τὴν ἰδέα τῆς «ετερότητας», ἀλλὰ τοῦ «ἄλλου χώρου» ἢ τοῦ «ἄλλου χρόνου» ἢ ὅποιασδήποτε ὕψους τοῦ κόσμου, ὁποιουδήποτε ὄντος ἢ ἀντικειμένου, στό ὅποιο μπορεῖ νά ἐπικολληθεῖ τό ἐπίθετο «ἄλλο».

Τίς στενότερες αὐτές ἰδέες μποροῦμε νά τίς ὀνομάσουμε, καί πάλι χάριν βραχυλογίας, *ὑποτροπικότητες*. Οἱ τροπικότητες εἶναι λοιπόν συνήθως παροῦσες μέσω τῶν ὑποτροπικοτήτων τους. Πού πολλές φορές συμπίπτουν μέ τίς συγκεκριμένες «περιπτώσεις» τους, γιά τίς ὁποῖες κάναμε λόγο παραπάνω. Πολλές φορές λοιπόν συναντᾶμε αὐτές τίς «περιπτώσεις» ἢ ἀκόμα καί φορεῖς-ἐκπροσώπους τους. Ἀντί γιά τή «δύναμη» π.χ., συναντᾶμε μιά πιό συγκεκριμένη ἔκφρασή της, τή «ζωική» ἢ «ζωτική δύναμη» καί ἀντί γι' αὐτήν τόν ἐκπρόσωπό της: τόν ταῦρο ἢ, σέ ἄλλα μέρη τῆς γῆς, τόν κροκόδειλο κ.ο.κ. Ἡ, ἀντί γιά τήν «ετερότητα» συναντᾶμε τή διαφοροποίηση, ἀντί γι' αὐτήν τήν ἀπόσπαση, ἀντί γι' αὐτήν τό πέταγμα, ἀντί γι' αὐτό τόν ἐκπρόσωπό του: ἕνα πουλί ἢ τά φτερά.

Δημιουργοῦνται ἔτσι ὁλόκληρα συστήματα τροπικοτήτων τοῦ ἀπολύτου, πού ἀποτελοῦνται ἀπό μιά τροπικότητα, τίς ὑποτροπικότητές της, τοὺς ἐκπροσώπους αὐτῶν κ.ο.κ. καί πού ἀντιδιαστέλλονται, βέβαια, πάντα ἀπό τά ἀντίστοιχα συστήματα τοῦ ἐκάστοτε σχετικοῦ. Ὡς προσθῆσουμε ἀκόμα ὅτι στίς περισσότερες περιπτώσεις συνυπάρχουν περισσότερα ἀπό ἕνα συστήματα, σέ συνδυασμούς. Τό σύστημα τῆς δύναμης π.χ. συνδυάζεται συχνότατα μέ τό σύστημα τοῦ ὅλου. Δύναμη-ζωή

είναι επίσης συχνότατος συνδυασμός, όπως και νόημα-δύναμη, νόημα-όλο κ.λπ. Ἡ ἑτερότητα, ὅταν λειτουργεῖ ὡς ἐπιμέρους τροπικότητα, συνδυάζεται ἐπίσης μέ ὅλες τίς ἄλλες.

Ὑποστηρίζουμε λοιπόν ὅτι μπορεῖ κανεῖς, ἐντοπίζοντας κυρίως μέσω τῶν ὑποτροπικοτήτων τους τίς τροπικότητες πού ἐπικρατοῦν σέ κάθε νέα θρησκεία, νά τήν ἀναγάγει σέ κάποια ἀπό αὐτές ἢ σέ κάποιο συνδυασμό τους καί νά τή θεωρήσει ἀπλῶς μιᾷ ἔκφραση αὐτῆς ἢ αὐτοῦ τοῦ συνδυασμοῦ – ὅπως δηλαδή μπορεῖ νά γίνει καί μέ τίς θρησκείες γενικά. Βέβαια, αὐτό σημαίνει ὅτι πρέπει νά ἐξετάσουμε κάθε νέα θρησκεία, ἢ μεγάλο ἀριθμό ἀπό αὐτές χωριστά καί νά τίς κατανείμουμε κατόπιν, ὁμαδοποιώντας τίς, στίς διάφορες τροπικότητες, οἱ ὁποῖες θά παίζουν τό ρόλο τῶν κατηγοριῶν.

Πρόκειται γιά ἓνα ἐγχεῖρημα πού δέν μποροῦμε νά ἀναλάβουμε ἐδῶ. Δώσαμε ὥστόσο ἤδη ἓνα παράδειγμα: ὁ «ἄλλος ὡρος» εἶναι μιᾷ ὑποτροπικότητα τῆς «ἑτερότητας», μιᾷ ὑποτροπικότητα τήν ὁποία, μαζί μέ τίς συναφεῖς τῆς «ἄλλος κόσμος», «ἄλλη πραγματικότητα» κ.ο.κ., μοιράζονται πολλές νέες θρησκείες. Ὁ ἄλλος αὐτός ὡρος τοποθετεῖται, ἢ πίσω ἀπό τά φαινόμενα τοῦ ἐμπειρικοῦ κόσμου, ἢ στό «βάθος» τῆς πραγματικότητος, ἢ στό «βάθος τῆς γῆς» (διότι ὑπάρχει καί αὐτό) ἢ μετά θάνατον. Μπορεῖ ἀκόμα νά εἶναι μιᾷ χαμένη ἡπειρος ἢ τό «ἐξώτατο διάστημα», οἱ «ἐσχατιές τοῦ σύμπαντος» κ.λπ.

Σ' ὅλες τίς περιπτώσεις πρόκειται γιά μιᾷ *ἑτεροποιημένη ὄψη τοῦ κόσμου*, γιά ἓναν *ἕτερο ὡρο*, πού ἀποτελεῖ τό κοινό τους χαρακτηριστικό. Στό βαθμό λοιπόν πού προϋποθέτουν αὐτό τό κοινό χαρακτηριστικό, μποροῦμε νά κατατάξουμε σ' αὐτόν τό νεοσαμανισμό, τόν ἀποκρυφισμό, τόν ἐσωτερισμό, τήν τέταρτη διάσταση, τό μεταθανάτιο κόσμο, τήν Ἀτλαντίδα, τό Σεῖριο καί ὅλα τά συναφῆ.

Μποροῦμε νά ἐπεκταθοῦμε ὥστόσο, ἔστω καί δίχως τήν ἀπαιτούμενη ἐξέταση καί σέ κάποια ἄλλα παραδείγματα. Ἐτσι,

οί παραπάνω νέες θρησκείες μπορούν, σ' έναν άλλο βαθμό, νά ἀνήκουν βέβαια καί ἄλλοι π.χ. στό σύστημα τῆς δυνάμεως. Ὁ ἀποκρυφισμός π.χ. εἶναι ἐπίσης ἕνας τρόπος ἀπόκτησης δυνάμεων καί μάλιστα «ἄλλων» δυνάμεων. Ἡ μαγεία ἀποτελεῖ ἐπίσης περίπτωση ἀντικατάστασης τῆς ιδέας τοῦ ἀπολύτου μέ ἐκείνην τῆς δυνάμεως ἢ καί τῆς παντοδυναμίας πρὸς πραγματοποίηση τῆς ἀνθρώπινης βούλησης, ἡ ὁποία μπορεῖ νά ἔχει ὡς ἀντικείμενο καί πάλι τὴ δύναμη ἢ τὴν ἀπόλαυση (ὑποτροπικότητα τῆς «εὐδαιμονίας», τῆς «μακαριότητος») ἢ τὴ ζωὴ (ὑποτροπικότητα τῆς «πραγματικότητος»).

Ἡ μαγεία, ὁ ἐσωτερισμός καί τόσα ἄλλα, μπορούν πάλι νά ἐνταχθοῦν σέ ἕνα ἄλλο σύστημα, π.χ. ἐκεῖνο τοῦ ὅλου, ὅπου θά ὑπηρετήσουν μαζί μέ ἄλλα στοιχεῖα τὴν ἐπίτευξή του, ὅπως στὴ «Νέα Ἐποχὴ». Ἡ ἴδια ἢ «Νέα Ἐποχὴ» δέν εἶναι παρά μιὰ περίπτωση ἀντικατάστασης τοῦ ἀπολύτου ἀπὸ τὸ ὅλο ἢ τὸ ἕνα, σέ συνδυασμὸ μέ τὴν ἑτερότητα ὡς «ἄλλο (νέο) χρόνο». Στόν «ἄλλο χρόνο» μπορούν νά ἐνταχθοῦν ἐπίσης ὅλες οἱ χιλιαστικές νέες – ἢ καί μὴ – θρησκείες.

Ἡ ἀστρολογία μπορεῖ νά θεωρηθεῖ κάλλιστα ὡς μιὰ ἀπὸ τίς πολλές περιπτώσεις ἀντικατάστασης τοῦ ἀπολύτου ἀπὸ τὸ «νόημα» πού ἐδῶ ἐμφανίζεται ὡς ἕνας «παγκόσμιος νόμος» ἢ μιὰ «παγκόσμια τάξη», ἡ ὁποία τοποθετεῖται, στὴν περίπτωση αὐτῇ, στὴν ὄψη ἐκείνη τοῦ κόσμου πού λέγεται ἑναστρος οὐρανός. Καί ἀποτελεῖ, βέβαια, μιὰς καί πρόκειται γιὰ «παγκόσμια» τάξη, ἐπίσης συνδυασμὸ μέ τὴν ιδέα τοῦ ὅλου. Ἡ ἀστρολογία δηλαδή θά ὀρισθεῖ ὡς μιὰ περίπτωση ἀντικατάστασης τοῦ ἀπολύτου ἀπὸ τίς ιδέες τοῦ νοήματος καί τοῦ ὅλου.

Τό ἴδιο οἱ «θεραπευτικές» νέες θρησκείες θά καταταγοῦν στὴν ὑποτροπικότητα τοῦ πραγματικοῦ «ζωῆ», πράγμα πού ἰσχύει καί γιὰ τὸν ὑγιεινισμό, τὴν οἰκολογία («ὑγεία», «ζωή», ἀλλά καί «καθαρότητα», ἐπιστροφή στὴν «ἀρχή» κ.λπ.). Εἶναι φανερό, ἔστω κι ἀπὸ αὐτὴ τὴ σύντομη ἐξέταση καί κατάταξη,

ὅτι κάθε νέα θρησκεία συνίσταται κατά βάθος ἀπό μιᾶ ἀντικατάσταση τοῦ ἀπολύτου ἀπό μιᾶ ὕψη τοῦ κόσμου, ἢ ὁποία μέ τή σειρά της ἀντικαθιστᾷ μιᾶ τροπικότητα.

Μ' αὐτόν τόν τρόπο μπορεῖ κανεῖς νά κατατάξει τίς νέες θρησκείες σέ οἰκογένειες, μέ βάση κριτήρια πῶς θεμελιώδη ἀπό ἐκεῖνα πού ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ἄλλοῦ¹²². Ἀλλά καί νά φτάσει στή ρίζα τους, στήν ταυτότητα ἢ οὐσία τους σ' αὐτό δηλαδή πού τελικά εἶναι. Σύμφωνα μέ τά παραπάνω, οἱ νέες θρησκείες, ὅπως ἐξάλλου καί ὅλες οἱ θρησκείες, δέν εἶναι παρὰ ἡ πολυποίκιλη ἔκφραση μιᾶς διαδικασίας ἀντικατάστασης τοῦ ἀπολύτου ἀπό τίς τροπικότητές του. Ἡ «παλιά θρησκευτική συνείδηση», στό μέτρο πού ταυτίζεται μέ τή χριστιανική πίστη, εἶχε καταργήσει τίς τροπικότητες καί τίς εἶχε ἀντικαταστήσει μέ τόν Χριστό, μέ τό ἔργο τοῦ Θεοῦ. Αὐτό πού συμβαίνει σήμερα δέν εἶναι παρὰ ἡ ἀντίθετη κίνηση: μιᾶ θριαμβευτική ἐπάνοδος τῶν τροπικότητων.

Ἡ ἀναβίωση δηλαδή, ὑπό τόν τίτλο τῆς «νέας», μιᾶς ἀκόμα πῶς «παλιάς», ἀπό ἐκείνη πού ἡ ἴδια χαρακτηρίζει ὡς τέτοια, θρησκευτικῆς συνείδησης. Ἡ ὁποία, στήν παρούσα φάση της, μέ βάση τήν τοποθέτηση τῶν τροπικότητων σέ ὅψεις τοῦ κόσμου, μπορεῖ νά ὀρισθεῖ συνολικά ὡς μιᾶ σύγχρονη ἀναβίωση τῆς πολυθρησκευτικότητας.

122. Ὁ J. Gordon Melton προτείνει μιᾶ διαίρεση σέ διάφορες «οἰκογένειες» τῶν «ἀγίων τῆς τελευταίας ἡμέρας», τήν «κοινοτική (communal) οἰκογένεια», τή «μεταφυσική οἰκογένεια τῆς Νέας Σκέψης», τήν «ψυχική» οἰκογένεια μαζί μ' ἐκείνην τῆς «Νέας Ἐποχῆς», τή «μαγική οἰκογένεια», τήν «ἀνατολική οἰκογένεια», τή «μεσοανατολική οἰκογένεια» (ὁ.π., σ. 460-466).